

Η ΠΡΟΣΕΥΧΗ
ΕΞ ΕΠΟΨΕΩΣ ΘΡΗΣΚΕΙΟΨΥΧΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΥΠΟ
ΛΕΩΝΙΔΟΥ ΙΩ. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΛΗΡΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΩΝ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΝ ΤΗ: ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ: ΣΧΟΛΗ: ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ,
ΚΟΣΜΗΤΟΡΟΣ ΤΗΣ ΣΧΟΛΗΣ

Ἔθος πρόσφατον, ἀπότοκον τῆς ἐκ τῶν πολέμων δυστυχίας, καθιέρωσε τὴν σημερινὴν ἡμέραν ὡς ἡμέραν παγκοσμίου προσευχῆς τῶν φοιτητῶν.

Τὸ αὐτὸ ἔθος καθιέρωσεν, ἴνα, μετὰ τὴν συμπροσευχὴν ἐν τῷ Ἱ. Ναῶ, ὀμιλῆ ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ὁ Κοσμητὴρ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς.

Τὴν ὀμιλίαν ταύτην ἠθέλησα ν' ἀποφύγω, ὅχι διότι δὲν σέβομαι τὸ ἔθος, ἀλλὰ διότι σέβομαι περισσότερο τὴν γαλήνιον αὔραν τῆς προσευχηθείσης ψυχῆς μας· σέβομαι τὰ ἱερὰ ἄδυστα τοῦ ἐσωτερικοῦ πνευματικοῦ μας εἶναι, εἰς τὰ ὅποια ἡ ψυχὴ μας, κατὰ τὴν προσευχὴν καὶ ἐπ' ἀρκετὸν μετὰ τὴν προσευχὴν, ἀποσύρεται καθ' ἑαυτὴν εἰς τοὺς ἀλαλήτους στοχασμούς της καὶ εἰς τὰς μυστικὰς μέχρι τοῦ Θεοῦ ἀνατάσεις της· ἀποσύρεται μόνη, οἶνει διὰ νὰ προστατευθῆ ἀπὸ τὰς ἔξωθεν ἐπιδράσεις, ἀπὸ οἳανδήποτε παραβίασιν τῆς ἐσωτερικῆς της ἡρεμίας ἢ ἐπίσχεσιν τῆς πνευματικῆς της ἐξάρσεως. Τὴν ἐνδοστροφικὴν ταύτην ἀυταπομόνωσιν καὶ τὴν γαλήνιον αὔραν τῆς ἄρτι προσευχηθείσης ψυχῆς ἐνοχλοῦν καὶ οἱ λόγοι. Ὅταν ὀμιλῆ ἡ καρδιά, τὰ χεῖλη σιωποῦν. Διὰ τοῦτο ἠθέλησα νὰ διεκφύγω σήμερον τὸν λόγον.

Ἄλλὰ με ἀνεζήτησεν ἡ ἐπιταγὴ τοῦ ἔθους. Ἐτονίσθη εἰς ἐμὲ ἀρμοδίως, ὅτι «πρέπει». Καὶ τὸ «πρέπει» με ἀφοπλίζει. Ἐσυνείθισα εἰς τὸ «πρέπει» νὰ πειθαρχῶ, ὅταν ὄντως πρέπη καὶ, πάντως, ὅπως πρέπει. Καὶ, ἀκριβῶς διὰ τοῦτο, ἐξέλεξα θέμα ἐκ τῆς αὐτῆς πνευματικῆς ἀτμοσφαιρας τῆς προσευχῆς, ἴνα, καὶ λέγων, συγκρατηθῶ καὶ συγκρατήσω εἰς τὴν αὔραν της, οἶνει δὲ καὶ διὰ τοῦ λόγου προσευχόμενος, ὑπενθυμίσω μερικὰ οὐσιώδη καὶ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα τῆς πραγματικῆς προσευχῆς. Ἡ ὑπόμνησις αὕτη εἶναι ἀπαραίτητος δι' ὅλους μας καὶ δι' ἐμὲ τὸν ἴδιον. Διότι ὅλοι μας, λόγῳ τῶν συχνῶν προσευχῶν, λησμονοῦμεν κατὰ τὴν προσευχὴν τὸ καθήκον μας πρὸς πραγματικὴν προσευχὴν. Ἡ συνήθεια μᾶς παρασύρει εἰς τύπους καὶ μᾶς διαφεύγει ἡ οὐσία. Ἡ προσευχή μας δὲν εἶναι προσευχή. Ὅλοι μας προσευχόμεθα ἐκ παιδικῆς ἡλικίας, ἀλλ' εἶναι ζήτημα ἕαν εἰς ὄλον μας τὸν βίον προσευχόμεθα ἢ ἔχωμεν προσευχηθῆ, ἔστω καὶ μίαν φορὰν, πραγματικὴν προσευχὴν. Ἄς μὴ φανῆ τοῦτο παράδοξον ἢ ὑπερβολικόν. Προσευχόμεθα, χωρὶς πράγματι νὰ προσευχόμεθα· δι' αὐτὸ καὶ ἡ προσευχή μας δὲν εἶναι ἀποτελεσματικὴ¹. Διὰ νὰ ἐπιτύχη ἡ προσευχή, πρέπει νὰ ᾖναι πραγματικὴ·

καί, διὰ τὸ ἦναι πραγματικὴ, πρέπει νὰ ἐκπληρῶνται ὠρισμένοι προϋποθέσεις, πρέπει νὰ γίνεται καθ' ὠρισμένον τρόπον καὶ τότε ἔχει ἄμεσα ἀποτελέσματα. Αὐτὸ λοιπὸν εἶναι καὶ τὸ θέμα μου: «Προϋποθέσεις, τρόπος καὶ ἀποτελέσματα τῆς πραγματικῆς προσευχῆς», ἥτοι ἡ προσευχὴ ἐξ ἐπόψεως θρησκευτοψυχολογικῆς.

I

Προϋποθέσεις τῆς προσευχῆς.

Εἰς τὴν προσευχὴν τοῦ ὁ ἀνθρώπος, ὡς προσωπικὸν ὄν, ἀπευθύνεται πρὸς Ἐν ἀπὸ τὰ ἐπίσης προσωπικὰ ὄντα τοῦ ἀοράτου Ὑπερκόσμου, τὰ ὁποῖα συναποτελοῦν τὸ Θεῖον, τ. ἔ. τὸ ἀντικείμενον τῆς θρησκευτικῆς του πίστεως.

Ἄλλ', ὡς περιορίσω τὸ θέμα μου εἰς τὴν ἰδικὴν μας θρησκείαν, ἥτις εἶναι φανέρωσις τῆς Ἀληθείας ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ ἐν Χριστῷ ἐνανθρωπήσαντος: Ἡμεῖς, λοιπὸν, οἱ Χριστιανοί, κατὰ τὴν προσευχὴν, ἀπευθυνόμεθα συνήθως πρὸς Ἐν, σπανίως πρὸς πλείονα ὁμοῦ, ἀπὸ τὰ προσωπικὰ ὄντα τοῦ ἀοράτου Ὑπερκόσμου τῆς θρησκείας μας, ἥτοι πρὸς τὸν Θεὸν Πατέρα καὶ πρὸς τὸν ἕνσαρκον Υἱὸν Λόγον Αὐτοῦ, τὸν μετὰ τοῦ σώματος Αὐτοῦ εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀναληφθέντα Θεάνθρωπον Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, πρὸς τὴν Παναγίαν Αὐτοῦ Μητέρα, τὴν Θεοτόκον, πρὸς τοὺς ἀγγέλους τοῦ Θεοῦ καὶ πρὸς τοὺς ἁγίους.

Μετὰ τοῦ Θεοῦ ἢ μετὰ τινος τῶν ἄλλων προσωπικῶν τούτων ὄντων τοῦ Ὑπερκόσμου ἐρχόμεθα διὰ τῆς προσευχῆς εἰς προσωπικὴν ζωντανὴν ἐπικοινωνίαν². Οἶονεὶ ὁμιλεῖ ὁ προσευχόμενος πρόσωπον πρὸς πρόσωπον³ ἢ, ὅπως λέγει ἡ Ἁγία Γραφή, «ἐνώπιος ἐνώπιω»⁴.

Ἄλλ', ἀκριβῶς, ὁ οὐσιώδης οὗτος χαρακτήρ τῆς προσευχῆς ὡς ζωντανῆς ἐπικοινωνίας τοῦ Ἐγώ μας, ὡς προσωπικοῦ ὄντος, πρὸς τὸ προσωπικὸν ὑπερκόσμιον Σὺ διασώζεται, μόνον ἐφ' ὅσον δὲν διαφεύγουν τὴν προσοχὴν μας, κατὰ τὰς στιγμὰς τῆς προσευχῆς, ἰδίᾳ κατ' αὐτάς, ὠρισμένα γεγονότα, τὰ ὁποῖα εἶναι καὶ αἱ προϋποθέσεις τῆς πραγματικῆς προσευχῆς. Ἴδου ταῦτα:

α) Ἐν πρώτοις ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν τὴν ἀπόλυτον ἐσωτερικὴν βεβαιότητα, δηλ. τὴν ἀνεπιφύλακτον πίστιν, ὅτι πάντα τὰ ὑπερκόσμια ὄντα, πρὸς τὰ ὁποῖα διὰ τῆς προσευχῆς ἀπευθυνόμεθα, εἶναι κατὰ πρώτιστον λόγον ὄντα, εἶναι ὄντως ὄντα, δηλ. ὑπάρχουσι πράγματι, εἶναι τούτεστι ζῶντα ὄντα καὶ εἶναι οἶονεὶ παρόντα ἐνώπιόν μας κατὰ τὴν προσευχὴν διὰ τὸ νὰ μᾶς ἀκούσουν⁵.

Ἡ πρώτη καὶ βασικὴ αὕτη προϋπόθεσις τῆς προσευχῆς εἶναι φυσικὴ καὶ λογικὴ. Φυσικὴ μὲν, διότι ἡ προσευχὴ εἶναι ὁμιλία καὶ ἡ ὁμιλία προϋπο-

θετεί ένα όμιλοῦντα καί τουλάχιστον ένα ἀκούοντα· λογική δέ, διότι μόνον παράφρων θά Ισχυρίζετο, ότι ἀπευθύνεται πρὸς κάτι ἀνύπαρκτον, τὸ ὁποῖον οὔτε ζῆ οὔτε ἀκούει· τοιαύτη προσευχή πρὸς τὸ κενὸν καί παράλογος θά ἦτο καί ἄσκοπος.

Καί ὁμως: τὴν πρώτην ταύτην βασικήν καί σπουδαιοτάτην προϋπόθεσιν τῆς προσευχῆς, λησμονοῦμεν ὅταν προσευχώμεθα, ἐνῶ τὴν γνωρίζομεν καί τὴν πιστεύομεν. Ὅταν λ. χ. τὰ χεῖλη μας λέγουν: «Παναγία μου», δὲν στρέφομεν ἀμέσως καί ταῦτοχρόνως τὸν νοῦν μας, τὴν ψυχὴν μας, ὅλον μας τὸν στοχασμὸν πρὸς τὸν Παναγίαν, ἡ ὁποία ζῆ, ἡ ὁποία εἶναι προσωπική Ὀντότης, ὑπάρχουσα εἰς τὸν ἀόρατον Ὑπέρκοσμον. Ψιθυρίζομεν: «Παναγία μου», ἀλλὰ δὲν συλλαμβάνομεν ἀμέσως τὴν μορφήν Τῆς, δὲν κατευθύνομεν συγκεντρωμένην τὴν προσοχήν μας πρὸς Αὐτήν, πρὸς τὴν πραγματικὴν Παναγίαν· λησμονοῦμεν, ὅτι ἀρχίζομεν νὰ Τῆς ὀμιλῶμεν. Ἀπαγγέλλομεν ἀπλῶς τὸ ὄνομά Τῆς, ἀλλὰ δὲν συλλογιζόμεθα ταῦτοχρόνως καί ἀποκλειστικῶς, ἐκείνην τὴν στιγμήν, ὅτι ἀπευθυνόμεθα πρὸς τὸ συγκεκριμένον Πρόσωπον τῆς Παναγίας. Καί, λησμονοῦντες τοῦτο, λησμονοῦντες, ὅτι Αὐτὴ ὑπάρχει καί ζῆ καί ἐστράφη ἤδη πρὸς ἡμᾶς μετὰ τὴν ἐπίκλησίν μας, συνεχίζομεν νὰ Τῆς ὀμιλῶμεν ἀ φ η ρ η μέ ν ο ι, χωρὶς νὰ ἔχωμεν συγκεντρωμένην τὴν προσοχήν μας ἀποκλειστικῶς πρὸς Αὐτήν, χωρὶς νὰ Τὴν κυττάζωμεν κατάμματα μετὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς ψυχῆς μας, χωρὶς νὰ ἔχωμεν καθηλώσει τὴν σκέψιν μας ἐπάνω εἰς τὴν ζωντανὴν Μορφήν Τῆς. Τούναντίον: καθ' ἣν στιγμήν δ ῆ θ εν Τ ῆς ὀ μ ι λ ο ῦ μ εν διὰ τῆς δῆθεν προσευχῆς μας, ἀναπηδοῦν πλεῖσται ἀλλὰ σκέψεις κοσμικαὶ ἢ ἀποσπᾶται ἡ προσοχή μας ἀπὸ ἐρεθισμοὺς ἢ ἐνοχλήσεις τοῦ περιβάλλοντος ἢ τοῦ ὀργανισμοῦ μας. Πάντα τὰ στοιχεῖα ταῦτα, ξένα πρὸς τὴν προσευχὴν καί οἰονεὶ παράσιτα, παρεμβάλλονται μετὰ ξ ὀ ἡ μ ὶ ν καί τῆς πρὸς Ὁ ν ἀ π ε υ θ υ ν ὀ μ ε θ α Παναγίας, μ ᾶ ς δ ι α σ π ο ῦ ν ἀ ν ἄ π ᾶ σ α ν σ τ ι γ μ ῆ ν τὴν π ρ ο σ ο χ ῆ ν καί, ἐνῶ ἡμεῖς ἀπαγγέλλομεν τὴν προσευχὴν, μ ᾶ ς ἀποσποῦν τὴν σκέψιν ἀπὸ τὸ Πρόσωπον τῆς Παναγίας καί κόπτουν τὸ οἰονεὶ τηλεγραφικὸν ἀόρατον σύρμα ἢ τὸ πνευματικὸν νῆμα, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ συνδέῃ ἡμᾶς πρὸς τὴν Παναγίαν κατὰ τὴν ὥραν τῆς πρὸς Αὐτήν προσευχῆς, ὅποτε αὐτὴ, ἡ προσευχή μας, εἶναι ὡς ἂν μὴ γίνεται, διότι δὲν φθάνει εἰς τὸν προορισμὸν τῆς. Αἱ λέξεις τῆς δῆθεν προσευχῆς μας ἐσκορπίσθησαν εἰς τὸ κενόν. Ὁ πομπός μας, ταρασσόμενος ἀπὸ τὰς κοσμικὰς μας σκέψεις καί ἐνοχλήσεις, δὲν λειτουργεῖ καλῶς, δὲν πειθαρχεῖ εἰς τὸν σκοπὸν του, δὲν φθάνει εἰς τὸν προορισμὸν του· καί ὁ δέκτης, ἐν τῷ προκειμένῳ παραπαραδείγματι: ἡ Παναγία, δὲν συλλαμβάνει τὴν ἐκπομπὴν μας, ὡς εἶναι φυσικόν, ἀφοῦ δὲν ἔφθασε μέχρις αὐτῆς⁶.

⁶ Αποτέλεσμα: ἀπηγγείλαμεν λόγια, ἀλλὰ δὲν ἔφθασαν εἰς τὸν προορισμὸν

των· διότι οὔτε πρὸς τὴν Παναγίαν οὔτε εἰς τὸ νόημα τῶν λέξεων τῆς προσευχῆς εἶχομεν συγκεντρώσει τὴν προσοχὴν μας, «μετὰ ραθυμίας εὐχόμενοι καὶ χασμώνεμοι καὶ διατεινόμενοι καὶ μεταστρεφόμενοι συνεχῶς καὶ ὀλιγωρῶς πάσῃ περὶ τὰς εὐχὰς κεκρημένοι», ὅπως παρατηρεῖ χαρακτηριστικῶς ὁ ἱερός Χρυσόστομος¹.

“Ὅτι λοιπὸν ἔγινε, φαίνεται μὲν προσευχή, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξε πραγματικὴ προσευχή· ὑπῆρξεν ἀπατηλὸς ἐμπαιγμὸς καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μας καὶ τῆς Παναγίας· ὑπῆρξε τύπος, μηχανικὴ κίνησις χειλέων, μηχανικὴ ἀπαγγελία λέξεων, πολλάκις βιαστικὴ καὶ αὐτὴ, ὄχι οὐσία. Καί, διὰ τοῦτο, ἡ τοιαύτη δῆθεν προσευχὴ χάνεται εἰς τὸ κενόν, μένει χωρὶς ἀποτέλεσμα.

Τὸ αὐτὸ συμβαίνει εἰς τοιοῦτου εἴδους δῆθεν προσευχὴν καὶ πρὸς τὰ ἄλλα πνευματικὰ ὄντα τοῦ ζωντανοῦ Ὑπερκόσμου τῆς θρησκείας μας, πρὸς τὸν Θεὸν Πατέρα, τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, ἢ πρὸς τινὰ τῶν ἀγγέλων Αὐτοῦ ἢ τῶν Ἀγίων. Ἐφ’ ὅσον δὲν συγκεντροῦμεν τὴν προσοχὴν μας ἀποκλειστικῶς πρὸς τὸν δέκτην τῆς προσευχῆς, ἡ προσευχὴ εἶναι ὡς ἐὰν δὲν ἔγινε καὶ μένει ἄνευ ἀποτελέσματος.

Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν πρώτην θεμελιώδη καὶ οὐσιώδη προϋπόθεσιν τῆς πραγματικῆς προσευχῆς, ἦτοι ὡς πρὸς τὴν ὑποχρέωσιν μας νὰ μὴ λησμονῶμεν, ὅταν προσευχώμεθα, ὅτι τὰ ὑπερκόσμια ὄντα, πρὸς τὰ ὁποῖα ἀπευθυνόμεθα, εἶναι ὄντως ὄντα, τ. ἔ. πράγματι ὑπάρχουν, εἶναι αἰώνιως ζῶντα ὄντα καί, συνεπῶς, δύνανται νὰ μᾶς ἀκούσουν, ἐὰν πράγματι προσευχηθῶμεν. Ἄνευ τῆς πίστεως ταύτης ἡ προσευχὴ μας μένει ἄνευ ἀποτελέσματος”.

β) Τὴν δευτέραν προϋπόθεσιν τῆς προσευχῆς, ἴσης σπουδαιότητος πρὸς τὴν προηγουμένην, ἐθίξαμεν ἤδη: εἶναι ἡ προσοχὴ εἰς τὰς λέξεις, τ. ἔ. εἰς τὸ περιεχόμενον τῆς προσευχῆς. Ὁφείλομεν νὰ προσέχωμεν εἰς τὸ νόημα μιᾶς ἐκάστης λέξεως, ὥστε καὶ ν’ ἀπαγγέλλωμεν αὐτὴν μὲ πλήρη συνείδησιν τοῦ νοήματός της.

Ὅταν λ. χ. λέγωμεν εἰς τὴν προσευχὴν μας: «Πάτερ ἡμῶν», ὀφείλομεν νὰ συλλαμβάνωμεν πλήρως, κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην, ὅλον τὸ βάθος καὶ πλάτος τῶν δύο τούτων λέξεων· ὀφείλομεν νὰ ἔχωμεν, κατ’ ἐκείνην ἀκριβῶς τὴν στιγμὴν, πλήρη συνείδησιν, ὅτι ὁ πρὸς ὃν ἀπευθυνόμεθα εἶναι ὁ οὐράνιος Πατὴρ μας, ὁ Θεός· ὅτι ἡμεῖς εἴμεθα τὰ τέκνα Του καὶ ἄρα ἀδελφοὶ πρὸς ἀλλήλους καὶ ὅτι ἡ σχέσις Ἐκείνου πρὸς ἡμᾶς εἶναι σχέσις πατρικὴ, ἡ σχέσις ἡμῶν πρὸς Ἐκεῖνον εἶναι σχέσις υἱικὴ καὶ ἡ σχέσις ἡμῶν πρὸς ἀλλήλους εἶναι σχέσις ἀδελφικὴ, ὅτι δὲ ἡ ὅλη αὐτὴ τριπλῆ σχέσις, ὀφειλομένη εἰς τὸ ἔργον τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῆς γῆς, ἔργον παγκοσμίου υἰοθεσίας καὶ ἀδελφωσύνης, εἶναι σχέσις ἀπεριορίστου ἀγάπης ἄνευ ὄρων· ἡ ἀγάπη ἄρα εἶναι ἡ φυσιολογικὴ συνέπεια τῆς σχέσεως ταύτης καὶ ἄρα καθῆκον καὶ κύριον γνῶρισμα τοῦ φυσιολογικοῦ χριστιανοῦ. Ὅταν λοιπὸν λέγω, κατὰ τὴν προσευχὴν

μου, «Πάτερ ἡμῶν», συνειδητοποιῶ μέσα μου ὀλόκληρον καὶ πλήρες τὸ νόημα τοῦτο τῶν λέξεων καὶ αἰσθάνομαι βαθύτατα πόσον μέγα γεγονός εἶναι, ἀλλὰ καὶ τί ὑποχρεώσεις συνεπάγεται τὸ νὰ ἤμπορῶ νὰ λέγω τὸν Θεὸν «Πατέρα μου» ἢ τὴν Παναγίαν «Μητέρα μου». Ἐκτὸς δὲ τούτου εἶναι ἀφάνταστος καὶ ἡ δύναμις, τὴν ὁποίαν ἀντλοῦμεν ἀπὸ τὸ νόημα ἐκάστης λέξεως τῆς προσευχῆς.

Καὶ ἐπειδὴ ἀνέφερον ὡς παράδειγμα φράσιν ἐκ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς, ἀναφέρω ἐκ τῆς αὐτῆς προσευχῆς καὶ δεύτερον παράδειγμα, χαρακτηριστικὸν διὰ τὸ θέμα μου: «Ὅταν λέγωμεν πρὸς τὸν Οὐράνιον Πατέρα μας, ὅτι καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν», ὅτι δηλαδὴ συγχωροῦμεν τοὺς πταίοντας εἰς ἡμᾶς, πρέπει, κατὰ τὴν στιγμὴν ἐκείνην, νὰ ἔχωμεν ὑπεύθυνον ἐπίγνωσιν τῆς μεγάλης σημασίας τῶν λέξεων τούτων. Δι' αὐτῶν παρέχομεν εἰς τὸν Θεὸν μίαν διαβεβαίωσιν καὶ μάλιστα ζητοῦμεν ταύτοχρόνως ἀπὸ τὸν Θεόν, ἐπὶ τῇ βάσει καὶ εἰς ἀντάλλαγμα αὐτῆς μας τῆς διαβεβαίωσης, νὰ συγχωρήσῃ καὶ Ἐκεῖνος τὰ ἰδικὰ μας πταίσματα, ὅπως καὶ ἡμεῖς συγχωροῦμεν τὰ τῶν ἄλλων. Ἐὰν ἡ διαβεβαίωσίς μας αὕτη δίδεται μόνον διὰ τῶν χειλέων καὶ δὲν ἦναι πραγματικὴ καὶ εἰλικρινής, τότε ψευδόμεθα ἐνσυνειδήτως πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τῆς δῆθεν προσευχῆς, ἐμπαίζομεν αὐτὸν ἐν ἐπιγνώσει θρασύτατα καὶ ἀσυστόλως, θὰ εἴμεθα δὲ πολὺ ἀφελεῖς ἐὰν περιμένωμεν ἀπὸ τὸν Θεὸν ν' ἀκούσῃ τὸ αἴτημά μας, δηλ. νὰ συγχωρήσῃ τὰ πταίσματά μας⁹, ὅταν ἡμεῖς ὄχι μόνον δὲν πράττωμεν τὸ ἴδιον, ἀλλὰ, ψευδόμενοι, διαβεβαιοῦμεν Αὐτόν, ὅτι δῆθέν το πράττομεν.

Ἐγνώρισα μοναχὴν εὐσεβεστάτην, ἡ ὁποία, ὅταν ἔφθανεν εἰς τὸ σημεῖον αὐτὸ τῆς προσευχῆς, δὲν ἀπήγγελλε τὴν φράσιν: «ὡς καὶ ἡμεῖς ἀφίεμεν τοῖς ὀφειλέταις ἡμῶν», διότι δὲν ἦτο ἀπολύτως βεβαία περὶ τῆς ἀληθείας τῆς διαβεβαίωσης ταύτης καὶ ἔτρεμε πρὸ τῆς σκέψεως, ὅτι ἐνδεχομένως θὰ ἐψεύδετο πρὸς τὸν Θεόν· διὰ νὰ ἦναι λοιπὸν βεβαία, ὅτι ἀποφεύγει τὸ ψεῦδος, οἶονεὶ κατέπινε τὴν γλῶσσάν της εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο.

Ἐκάστην λοιπὸν λέξιν τῆς προσευχῆς πρέπει νὰ προφέρωμεν οὐχὶ μόνον διὰ τῶν χειλέων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ βάθη τῆς καρδίας μας μὲ πλήρη ἐπίγνωσιν ὀλοκλήρου τοῦ νοήματός της. Ἐκάστη λέξις τῆς προσευχῆς εἶναι κάτι ἀπὸ τὴν ζωὴν μας, κάτι ἀπὸ τὸ εἶναι μας, ἀπὸ τὸν ἑαυτὸν μας, ἔχει βάθος, ἔχει πλάτος, ἐκφράζει πόνον, ὁμολογεῖ πίστιν, ὑμνεῖ καὶ νοσταλγεῖ ἀγάπην, φωτίζεται ἀπὸ τὴν ἐλπίδα, εἶναι πνευματικὸν μας σπλάγγχον, εἶναι τῆς ψυχῆς μας σκίρτημα, εἶναι τῆς ζωῆς μας σφυγμός, εἶναι τοῦ μυστικοῦ μας βωμοῦ θυμίαμα, εἶναι τῆς θλίψεως μας δάκρυ καὶ τῆς χαρᾶς μας ἄρωμα, εἶναι παλμός, προσδοκία, νοσταλγία, ἀνάγκη, ἔχει ζωὴν καὶ τόνον καὶ χρῶμα, εἶναι μῦρον ἀναβλύζον ἀπὸ τὰ μυχαίτατα βάθη τῆς καρδίας, δὲν εἶναι ἄθροισμα ἄψυχον νεκρῶν συλλαβῶν. Ὑπενθυμιῶ εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο τὸ παράπονον αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ Πατρὸς διὰ τὸν ἐκλεκτὸν λαὸν του, τὸ ὁποῖον αὐτολεξεῖ ἀπηθύθουε καὶ ὁ Κύριος

ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς πρὸς τοὺς ὑποκριτάς: «Ὁ λαὸς οὗτος τοῖς χεῖλεσί με τιμᾷ, ἡ δὲ καρδία αὐτῶν πόρρω ἀπέχει ἀπ' ἐμοῦ»¹⁰.

Ὅχι λοιπὸν μηχανικὴ κίνησις χειλέων, ἀλλὰ λέξεις ζωνταναί, ἀπὸ βάθους καρδίας, μὲ πλήρη ἐπίγνωσιν τοῦ νοήματός των εἶναι ἐπίσης προϋπόθεσις τῆς πραγματικῆς προσευχῆς¹¹.

Ἐνδέχεται πολλάκις νὰ γίνεται ἡ προσευχὴ χωρὶς καὶ λέξεις, ἀλάλητος, μυστικὴ. Ὅταν ἡ καρδία πάλλῃ, ὅταν φλέγεται ἀπὸ πίστιν εἰς τὸ Θεῖον καὶ ἀπὸ πίστιν εἰς τὸ αἴτημά της μὲ πλήρη ἐπίγνωσιν τοῦ νοήματος τῶν ἀλαλήτων στοχασμῶν της καὶ τῶν μυστικῶν νοσταλγιῶν της, τοῦτο πληροῖ καὶ τὴν δευτέραν ταύτην προϋπόθεσιν τῆς πραγματικῆς προσευχῆς¹².

γ) Ἄλλη προϋπόθεσις τῆς προσευχῆς, ἐξ ἴσου σπουδαία, εἶναι ἡ πίστις, ὅτι τὰ ὑπερκόσμια ὄντα, πρὸς ἃ ἀπευθυνόμεθα, δύνανται νὰ μᾶς δόσουν τὸ διὰ τῆς προσευχῆς ζητούμενον, δύνανται τ. ἔ. νὰ ἔλθουν εἰς βοήθειαν μας¹³. Προσευχὴ ἄνευ τῆς πίστεως ταύτης εἰς τὴν πραγματικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν θέλησιν τοῦ ὑπερκόσμου ὄντος¹⁴ δὲν ἔχει νόημα καὶ σκοπὸν. Λέγω δέ: «δύνανται», διότι εἰς βοήθειάν μας ἔρχονται ἢ δὲν ἔρχονται ὁ Θεὸς καὶ τὰ ἄλλα ὑπερκόσμια ὄντα, ἐὰν συντρέχη ἢ μὴ συντρέχη καὶ μία ἄλλη ἐπίσης βασικὴ προϋπόθεσις, τ. ἔ.:

δ) ἡ καθαρότης τοῦ σώματος καὶ τῆς ψυχῆς μας.

Σῶμα ἐκδοτον εἰς ἀπολαύσεις σαρκός-ἄνθρωπος ὑλόφρων, διάγων βίον ἐκλυτον, ὅστις ἔχει λησμονήσει, ὅτι τὸ σῶμά του εἶναι ναὸς τοῦ Θεοῦ¹⁵, δὲν δύναται νὰ προσευχηθῇ πραγματικὴν προσευχήν¹⁶.

Χεῖρες ἀνόσιαι, πράττουσαι τὸ κακόν, δὲν δύναται νὰ ἀνυψωθοῦν εἰς προσευχήν¹⁷.

Ψυχὴ, ἡ ὁποία δὲν εἶναι θρόνος τοῦ Θεοῦ ἡγιασμένος, ψυχὴ γυμνὴ ἀρετῆς καὶ ἀγάπης, πλήρης δὲ μίσους, πονηριῶν καὶ κακιῶν, ψυχὴ μὴ εὐωδιάζουσα τὸ ἄρωμα θεοφιλοῦς ζωῆς καὶ καλωσύνης δὲν δύναται νὰ προσευχηθῇ¹⁸.

Καρδία, ἡ ὁποία, ἄνευ πίστεως εἰς τὸν Θεὸν καὶ ἄνευ φόβου Θεοῦ, δὲν γνωρίζει ἠθικοὺς φραγμοὺς, στόμα ὑβρίζον ἢ ψευδόμενον-ἄνθρωπος ἐγωϊστής, ὑπερήφανος, ἰδιοτελής, σκληρὸς, ἀνελεήμων, ἄδικος, φιλέδικος, μνησικακος, κακός, δὲν δύναται νὰ προσευχηθῇ¹⁹.

Ἀπὸ πηγὴν ἀκάθαρτον δὲν δύναται νὰ ἐκπορευθῇ πραγματικὴ προσευχὴ²⁰ οὐδέ, καὶ ἂν ἐκστομισθῇ, εἶναι δεκτὴ ἢ δῆθεν αὕτη προσευχὴ²¹. Ὁ οὕτω προσευχόμενος ματαιοπονεῖ· πρέπει νὰ ἦναι βέβαιος, ὅτι δὲν θὰ λάβῃ τὸ ζητούμενον²², διότι ἐμπαίζει ἑαυτὸν καὶ τὸν Θεόν· ὁ δὲ «Θεὸς οὐ μυκτηρίζεται»²³. Ἀντίδοσις δὲν παρέχεται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τοιαύτην προσευχήν. Τὸ μῦρον τῆς θείας χάριτος χύνεται μόνον εἰς καθαρὸν δοχεῖον²⁴.

Ἐπομένως, ἐπειδὴ πάντες οἱ ἄνθρωποι εἴμεθα ὀλίγον ἢ πολλὸν ἐν ἀταξίᾳ
ΘΕΟΛΟΓΙΑ Τόμος ΚΣΤ', Τεύχος Α'

ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς ἠθικῆς τάξεως, ἀπαιτεῖται κ α θ α ρ μ ο ς π ρ ο
π ά σ η ς π ρ ο σ ε υ χ ῆ ς²⁵.

Μέσα δὲ πρὸς καθαρόν εἶναι ἡ ἐξομολόγησις, ἡ πλήρης καὶ
πραγματικὴ, καὶ ἡ εἰλικρινὴς μετάνοια, τ. ἔ. ἡ ἀπόφασίς μας νὰ
ζήσωμεν τοῦ λοιποῦ βίον θεοφιλῶ²⁶.

*

Αὗται εἶναι αἱ κύριαι προϋποθέσεις τῆς πραγματικῆς προσευχῆς, τ. ἔ.
οἱ ὅροι, τῶν ὁποίων προαπαιτεῖται ἡ ὑπαρξίς διὰ νὰ γίνῃ πραγματικὴ καὶ ἀπο-
τελεσματικὴ προσευχή: α) πίστις, ὅτι τὰ ὑπερκόσμια ὄντα, πρὸς ἃ προσευχο-
μεθα, εἶναι ὄντως ὄντα, τ. ἔ. ὑπάρχουν-β) προσοχή εἰς τὸ νόημα τῶν λέξεων,
ὥστε αὗται νὰ μὴ ἀπαγγέλλωνται μηχανικῶς-γ) πίστις, ὅτι τὰ ὑπερκόσμια
ὄντα, πρὸς ἃ προσευχομεθα, εἶναι προσωπικά ὄντα, ἔχουν δηλ. συνείδησιν,
βούλησιν καὶ δύναμιν καί, συνεπῶς, δύνανται νὰ μᾶς ἀκούσουν, ἐὰν δὲ θέλουν
καὶ ἐὰν πρέπη, δύνανται καὶ νὰ μᾶς βοηθήσουν-δ) ἀγάπη καὶ καλωσύνη ἀπεριό-
ριστος καὶ ε) ἀγνότης βίου.

Ἄς ἔλθωμεν τώρα εἰς τὸ δεύτερον μέρος τοῦ θεματός μας, εἰς τὸν τρό-
πον τῆς προσευχῆς:

II

Τρόπος προσευχῆς.

α) Ἐξ ὅσων ἤδη ἐλέχθησαν κατεδείχθη, ὅτι, διὰ νὰ ἦναι ἡ προσευχὴ
πραγματικὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ, πρέπει νὰ πραγματοποιηθῇ ἐπαφὴ τοῦ
προσευχομένου πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον ὄν, πρὸς ὃ
ἐκάστοτε κατευθύνει τὴν προσευχήν του. Κατεδείξαμεν, ὅτι, διὰ νὰ γίνῃ πραγμα-
τικὴ προσευχή, δὲν ἀρκεῖ νὰ πιστεύωμεν, ὅτι τὸ ὄν, πρὸς ὃ ἀπευθυνόμεθα,
ὑπάρχει πράγματι καὶ δύναται νὰ μᾶς ἀκούσῃ, ἀλλὰ συναπαιτεῖται συγχρόνως
νὰ γνωρίζωμεν καὶ ὅτι, διὰ νὰ μᾶς ἀκούσῃ, πρέπει, κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς
προσευχῆς, νὰ μὴ σκεπτόμεθα τίποτε ἄλλο, πλὴν τοῦ
ὑπερκόσμιου ὄντος, πρὸς ὃ ἀπευθυνόμεθα. εἰς τοῦτο
~~ἀκριβῶς συνίσταται ὁ πρέπων τρόπος τῆς προσευχῆς, κατὰ πρῶτον λόγον.~~
Ὁλόκληρος ὁ ἑαυτός μας πρέπει, κατὰ τὴν ὥραν τῆς προσευχῆς, νὰ ἦναι ἀφω-
σιωμένος καὶ προσκεκολλημένος εἰς τὸ Ὑπερκόσμιον ὄν, πρὸς τὸ ὅποῖον
αὕτη ἐκάστοτε κατευθύνεται, χωρὶς καμμία σκέψις ἄλλη νὰ παρεμβάλλεται
μεταξὺ ἡμῶν καὶ Ἐκεῖνου.

Ἐὰν ἐπιτύχωμεν τοῦτο, ἐὰν δηλ. ἐπιτύχωμεν τὴν ἀδιάσπαστον αὐτὴν
ἐπαφὴν καὶ σύνδεσιν τοῦ Ἐγὼ μας μετὰ τοῦ Θεοῦ, τότε γίνεται π ρ α γ μ α -
τ ι κ ῆ προσευχή· ἐὰν δὲν το ἐπιτύχωμεν, τότε ὅ,τι γίνεται εἶναι παραδί-
~~προσευχῆς, εἶναι δῆθεν προσευχή. Ἐπομένως ἀπὸ τὴν πραγματοποίησιν ἧ~~
μὴ τοῦ ὀρθοῦ τρόπου προσευχῆς, ἐξαρτᾶται ἐὰν ἡ προσευχὴ θὰ ἦναι πραγμα-

τικὴ καὶ ἀληθινή, ἐὰν τ. ἔ. Ὡὰ ἐπιτύχη πραγματικὴν καὶ ἀδιατάρακτον ἐπαφήν πρὸς τὸν Θεῖον. Ἡ συνεχὴς καὶ πραγματικὴ, ἀνευ ἐνδιαμέσων διακοπῶν, σύνδεσις ἡμῶν πρὸς τὸ Ὑπερκόσμιον Ὄν, πρὸς ὃ ἐκάστοτε προσευχόμεθα, ἔχει οὐσιαστικὴν σημασίαν, τόσον διὰ τὴν πραγματοποίησιν ἀληθινῆς καὶ θεοπροποῦς προσευχῆς, ὅσον, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ διὰ τὴν ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ, τ. ἔ. διὰ τὴν ἀποτελεσματικότητά αὐτῆς.

Ἀντιλαμβάνεσθε, ὅτι τὸ οὐσιαστικὸν τοῦτο στοιχεῖον τῆς πραγματικῆς προσευχῆς, τ. ἔ. ἢ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐπαφή, εἶναι *δυσκολώτατον* φαίνεται εἰς ἡμᾶς ἐκ πρώτης ἀκοῆς, ὅτι σχεδὸν ἐγγίζει τὰ ὅρια τοῦ ἀκατορθώτου· διότι εἴμεθα χοϊκοὶ καὶ πρόσγειοι ἄνθρωποι, ἔχομεν δὲ παραμελήσει καὶ παραμελοῦμεν τὸν πνευματικὸν μας βίον, λόγῳ ἰδίᾳ κακῆς καὶ μονοπλεύρου ἀγωγῆς²⁷. ἢ σὰρξ βαρύνει καὶ καθέλκει ἡμᾶς πρὸς τὰ ὑλικά καὶ γήινα, αἱ δὲ ἐξ αὐτῶν παραστάσεις, σκέψεις καὶ ἐνοχλήσεις, παρεμβαλλόμεναι κατὰ τὴν κρίσιμον στιγμὴν τῆς προσευχῆς, οἰονεὶ ἀκουσίως μας, οἰονεὶ ἀπρόσκλητοι καὶ αὐτομάτως, ματαιώνουν τὴν ἐπαφήν μας μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ὅπως ἐπιτύχωμεν ταύτην, ἀπαιτεῖται μεγάλη προσπάθεια· ἀλλὰ, καὶ ἂν, κατόπιν μακρᾶς ἀσκήσεως, ἀξιωθῶμεν νὰ ἐπιτύχωμεν τὴν ἐπαφήν μας πρὸς τὸν ὑπερκόσμιον δέκτην τῆς προσευχῆς μας, ἢ ἐπαφήν μας αὕτη, κατ' ἀρχάς, ἐλάχιστα διαρκεῖ, ἴσως ἐν ἕως πέντε τὸ πολὺ δευτερόλεπτα, μᾶς κουράζει δὲ τόσον, ὥστε μᾶς περιρρέει ἰδρῶς. Μετὰ δὲ τὴν ἐπαφήν αὐτήν, τ. ἔ. μετὰ τὴν πραγματικὴν προσευχήν, εἴμεθα *κατάκοποι*· διότι, κατὰ τὰ ὀλίγα αὐτὰ δευτερόλεπτα, οἰονεὶ ἀπεσπάσθη τὸ πνεῦμά μας ἀπὸ τὸ σῶμα καὶ ἐνεβάτευσεν εἰς τὰ ὑπερκόσμια²⁸. Ἡ προσγειώσις του ἔπειτα βραδύνει· δὲν συνερχόμεθα εὐκόλως· καὶ, ὅταν ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν συνήθη πρόσγειον ἑαυτὸν μας, αἰσθανόμεθα τὸν κάματον, ἀλλὰ καὶ διατελοῦμεν ἐπ' ἀρκετὸν εἰς κατάστασιν ἐκστάσεως καὶ θάμβους ἀπὸ τῆς ἐπαφῆς μας πρὸς τὸ Θεῖον, ἢ ὁποῖα, ἐπὶ μακρὸν κατόπιν, ἀποτελεῖ δι' ἡμᾶς ἐκπαγλὸν ἀνάμνησιν, ἐξόχως προσφιλῆ, τὴν ὁποῖαν ἐκ βαθέων νοσταλγοῦμεν.

Φαντασθῆτε τώρα τὸν κάματον, ἐὰν, κατόπιν μακρᾶς ἀσκήσεως, ἐπιτύχωμεν πραγματικὴν ἐπαφήν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐπὶ πλείονα δευτερόλεπτα.

Ἰπὸ τὸ πρῖσμα τῶν διαπιστώσεων τούτων, ἄς ἐρευνήσῃ ἕκαστος ἀπὸ ἡμᾶς τὸν ἑαυτὸν του εἰλικρινῶς, ἐὰν ποτε εἰς τὴν ζωὴν του ἐπέτυχε τοιαύτην πραγματικὴν προσευχήν. Ὅσοι ἐπέτυχον αὐτήν, ἔχουν δοκιμάσει πάντα τὰ ἀνωτέρω χαρακτηριστικὰ τῆς γνωρίσματα· διὰ τοῦτο εἶπον ἐν ἀρχῇ τῆς ὁμιλίας μου, ὅτι εἶναι ζήτημα ἐὰν ἔχωμεν προσευχηθῆ εἰς τὴν ζωὴν μας πράγματι, ἔστω καὶ ἄπαξ.

Ἀντιλαμβάνεσθε τώρα πόσῃ δυνάμει ἔχει ἡ *συμπροσευχή*²⁹, ἥτοι ἡ ταυτόχρονος προσφορὰ πρὸς τὸ Θεῖον πολλῶν ψυχικῶν καὶ νοερῶν δυνάμεων ὁμοῦ, οἰονεὶ δέσμης δυνάμεων, ἐκ βαθέων πολλῶν ψυχῶν ἀναπεμπο-

μένων. Ἐὰν κατὰ τὴν συμπροσευχὴν ὑπάρχη συντονισμὸς ὡς πρὸς τὸ αἶτημα, ἐὰν τ. ἔ. πάντες σκέπτονται ἀποκλειστικῶς καὶ ζητοῦν ὀλοφύχως καὶ ταυτοχρόνως ἐν καὶ τὸ αὐτὸ αἶτημα-αἶτημα θετικόν, ὡς λ. χ. εἰρήνην ἢ ὑγιειαν-ἢ ἀρνητικόν, ὡς λ. χ. ἀποτροπὴν ἐνὸς συγκεκριμένου κινδύνου, τότε ὁ συγκεντρωτικὸς δυναμισμὸς τῆς συμπροσευχῆς εἶναι ἐγγύησις ἰσχυρᾶς ἐπὶ τὸν Θεῖον ἐπιδράσεως, προεγγυωμένης τὴν ἀποτελεσματικότητά τῆς συμπροσευχῆς. Εἰς τὸ γεγονός τοῦτο ἔχει τὴν σύστασίν του καὶ εὐρίσκει τὴν πλήρη του δικαιοσύνην καὶ σκοπιμότητα ὁ θεσμὸς τῆς συμπροσευχῆς ὑπὸ τὰ διάφορα εἶδη του (ἐκκλησιασμός, παρακλήσεις, λιτανεῖαι, μνημόσυνα κλπ.), εἰς τὰ ὁποῖα συγκεκριμενίζεται καὶ ὁ θεσμὸς τῆς παγκοσμίου ἡμέρας προσευχῆς τῶν φοιτητῶν. Τὰ ἀποτελέσματα αὐτῆς, ἐὰν ὁ Θεὸς ἐγκρίνη τὸ αἶτημα, εἶναι ἄμεσα, ὑπὸ τὴν θεμελιώδη προϋπόθεσιν, ὅτι καὶ κατὰ τὴν συμπροσευχὴν τὰ ἄτομα κατορθώνουν πραγματικῶς προσευχὴν⁸⁰.

Ἄλλ' ἂν ἡ πραγματικὴ προσευχὴ φαίνεται ἐκ πρώτης ἐντυπώσεως ὡς δυσεπίτευκτος, ὅμως δὲν εἶναι καὶ ἀδύνατος.

Ἐν πρώτοις ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ, ὁ ἐν τῇ ἀποκεκαλυμμένῃ Ἀληθείᾳ τῆς Ἀγίας Γραφῆς, διαβεβαίωσις ἡμᾶς, ὅτι, ἐὰν ἐπιδείξωμεν προθυμίαν καὶ προσπάθειαν πρὸς πραγματικὴν προσευχὴν, ὁ Θεὸς ἔρχεται πρὸς ἡμᾶς ὡς ὁδηγὸς μας πρὸς ἐνίσχυσιν καὶ ἐπιτυχίαν τῆς προσπάθειάς μας⁸¹. Ἄλλ' ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ τοῦ Θεοῦ ὑποδεικνύονται καὶ τὰ μέσα, διὰ τῶν ὁποίων, ἐξ ἀνθρωπίνης πλευρᾶς, δύναται τις, τοῦ Θεοῦ βοηθούντος, νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ἰδεώδες πραγματικῆς προσευχῆς, ἥτοι προσευχῆς μετὰ πλήρους καὶ ἀπερισπάστου ἐπαφῆς πρὸς τὸ Θεῖον. Τὰ μέσα ταῦτα, τηρουμένων πάντοτε τῶν προϋποθέσεων τῆς προσευχῆς εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. ἡ νηστεία. Ἄς μὴ φανῇ τοῦτο παράδοξον. Οὐχὶ ἄνευ λόγου ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς συνήρτησε τὴν προσευχὴν πρὸς τὴν νηστείαν⁸², ἣν καὶ ὁ ἴδιος ἐτήρει⁸³. Ἐχει βαθύτατον νόημα καὶ μεγίστην διὰ τὸν ἄνθρωπον ὠφέλειαν πολλαπλὴν ὁ θεσμὸς τῆς νηστείας, ὃν κατὰ θεῖαν ἐπιταγὴν ἀξιοῖ καὶ ἡ Ἐκκλησία κατὰ περιόδους περισυλλογῆς τῶν πνευματικῶν μας δυνάμεων καὶ συστηματικωτέρας προσπάθειας πρὸς πραγματικὴν προσευχὴν. Ὁργανισμὸς ὡς τὸ σῶμά μας, ὅταν βαρύνεται διὰ τροφῶν πολλῶν καὶ λιπαρῶν, συσκοτίζει καὶ παρεμποδίζει τὰς πνευματικὰς μας λειτουργίας, καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν ἀπογειώσιν μας, τὴν πνευματικὴν μας διαύγειαν καὶ ἀνάτασιν καὶ τὴν ἐπαφήν μας πρὸς τὸ Θεῖον, τ. ἔ. ματαιώνει τὴν προσπάθειάν μας πρὸς προσευχὴν. Ὅτι πράγματι τοῦτο συμβαίνει θὰ καταφανῆ ἀμέσως ἀπὸ τὸ ἑξῆς παράδειγμα, γνωστὸν εἰς ὅλους μας. Ὡς μαθηταὶ ἢ φοιτηταὶ θὰ ἔχετε ἤδη παρατηρήσει, ὅτι, μετὰ τὸ φαγητόν, δὲν εὐκόλυνεσθε εἰς μελέτην καί, ἐὰν εὐρεθῆτε εἰς τὴν ἀνάγκην, ἐργάζεσθε μετὰ δυσφορίας, ἢ δὲ πνευματικῆ Σας ἐργασία αὕτη δὲν εἶναι ἀποδοτικῆ, ὅσον λ. χ. λίαν πρῶτ, ὅταν ἀκόμη ἦσθε νήστευσι. Τὸ αὐτό,

εἰς ἀπείρως μεγαλυτέραν κλίμακα, συμβαίνει καὶ εἰς τὴν προσευχήν, καθ' ἣν πρόκειται ν' ἀπογειωθῶμεν πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον Θεῖον. Τὴν ἐσπέραν, λ. χ., μετὰ τὸ δεῖπνον, δὲν δυνάμεθα συνήθως νὰ συγκεντρωθῶμεν πρὸς πραγματικὴν προσευχήν. Ὁ κάματος τῆς ἡμέρας, τ. ἔ. ἡ τοξίνωσις τοῦ ὄργανισμοῦ μας, καὶ τὸ βάρος τοῦ φαγητοῦ καθιστῶσι δυσχερῆ τὴν πνευματικὴν μας ἀνύψωσιν καὶ τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐπαφήν. Διὰ τοῦτο τινες προσεύχονται τὴν ἐσπέραν πρὸ τοῦ δείπνου, πρὶν τὸ σῶμα καμφοῦν πρὸς ὑπνωσιν, ἢ κατορθώνουν νὰ προσεύχονται διότι μένουν νήστεις. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ἡ μεγαλυτέρα πιθανότης νὰ ἐπιτύχῃ τις πραγματικὴν προσευχήν προσφέρεται εἰς ἡμᾶς κατὰ τὰς πρώτας μεταμεσονυκτίους ὥρας ἢ ὄρθρου βαθέος, πρὸ τῆς ἀνατολῆς τοῦ ἡλίου, ὅτε καὶ τὸ σῶμα ἔχει διὰ τοῦ ὑπνου ἀποτοξινωθῆ καὶ εἶναι ἐλαφρὸν καὶ εὐτονον, καὶ τὸ πνεῦμα εἶναι νηφάλιον. Καὶ περὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν ἱστορεῖται, ὅτι, ἐξεληθὼν εἰς τὸ ὄρος, ἵνα προσευχηθῆ, «ἦ ν διανυκτερεύων ἐν τῇ προσευχῇ τοῦ Θεοῦ»⁸⁴ καὶ ἀλλαχοῦ, ὅτι «πρωτὶ ἐν νυχαλίαν, ἀναστὰς ἐξῆλθε καὶ ἀπῆλθεν εἰς ἔρημον τόπον, κακεῖ προσήχητο»⁸⁵.

Ἡ νηστεία, λοιπόν, δὲν εἶναι ἐπιπολαία τις καὶ αὐθαίρετος ἐπιταγή καὶ ἀξίωσις, ἀλλ' ἔχει νόημα καὶ σκοπὸν· ἀποτελεῖ οὐσιαστικὸν μέσον καὶ ὄρον ἀπαραίτητον, ἅμα δὲ καὶ ἐξαιρετον προπόνησιν πρὸς πραγματικὴν προσευχήν καὶ, γενικώτερον, πρὸς πνευματικὴν ἀνάτασιν καὶ ἐξαύλωσιν, πρὸς ἀνωτέραν θρησκευτικὴν ζωὴν. Νηστεία καὶ προσευχὴ ἔχουσι διὰ τοῦτο ὀργανικὴν συνάρτησιν, ἣν ὑπογραμμίζει ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ⁸⁶ καὶ προσέχει ἡ Ἐκκλησία. «Νηστεία προσευχῆς ὁμόζυγος»-λέγει ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος⁸⁷, «νηστεία εἰς οὐρανὸν ἀνάγει τὴν διάνοιαν καὶ πτεροῖ αὐτὴν πρὸς τὴν ἀθάνατον φύσιν»⁸⁸. «Νηστεία προσευχὴν εἰς οὐρανοὺς ἀναπέμπει, οἰονεῖ πτερόν αὐτῇ γινομένη πρὸς τὴν ἄνω πορείαν», λέγει ὁ Μ. Βασίλειος⁸⁹, ἀναπτύσσοντες διὰ μακρῶν τοὺς λόγους τῆς ὀργανικῆς συναρτήσεως μεταξὺ νηστείας καὶ προσευχῆς⁹⁰.

Ὡς νηστεία νοεῖται καὶ τῶν παθῶν ἡ νηστεία, ἦτοι ἡ ἠθικὴ καθαρότης⁹¹, ἣν ἐξετάσαμεν ὡς προϋπόθεσιν καὶ ὄρον ἀπαραίτητον πρὸς πραγματικὴν προσευχήν. Ἡ τῶν τροφῶν νηστεία ἀποτελεῖ μέσον πρὸς ἀνωτέραν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ζωὴν.

2. Ἐτερον μέσον πρὸς ἐπιτυχίαν πραγματικῆς προσευχῆς εἶναι ἡ μόνωσις⁹², ἣτις χαρακτηρίζεται ὡς «μῆτηρ τῆς προσευχῆς»⁹³. Τινές, ἵνα ὑποβοηθήσῃ τὴν προσπάθειάν των πρὸς πραγματικὴν προσευχήν, προσεύχονται κατὰ τὴν νύκτα ἢ ὄρθρου βαθέος, ὡς ἔπραττε καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν⁹⁴ ἢ σκοτίζουσι τὸν χῶρον τῆς προσευχῆς ἢ κλείουσι τοὺς ὀφθαλμούς των κατὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς· προσπαθοῦν δηλ. διὰ παντὸς μέσου ν' ἀποκόψουν πλήρως τὰς αἰσθήσεις των ἀπὸ τὰ γήινα, ἀπὸ τὰς ἐπιδράσεις καὶ τοὺς ἐρεθισμοὺς τοῦ περιβάλλοντος καὶ ἀπὸ τὰς κοσμικὰς ἀναμνήσεις, τ. ἔ. ἀπὸ πᾶσαν διασπαστικὴν

τῆς προσοχῆς των ἐπίδρασιν, ὥστε νὰ ἡμποροῦν νὰ συνδεθοῦν ἀδιασπᾶστως, πρὸς τὸ ὑπερκόσμιον Ὄν, πρὸς ὃ ἀπευθύνονται, διὰ νὰ Τοῦ ὁμιλήσουν.

Τὴν ἐνδοστροφικὴν αὐταπομόνωσιν ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ ἄτομον καὶ κατὰ τὴν ὁμαδικὴν προσευχὴν.

3. Ἐτερον μέσον πρὸς πραγματικὴν προσευχὴν εἶναι ἡ β ρ α χ υ λ ο γ ί α· ὀλίγα λέξεις, πυκναὶ εἰς περιεχόμενον, «ὀλίγα ῥήματα, πολλὴν διάνοιαν παριστᾶντα», ὅπως λέγει ὁ Μ. Βασίλειος⁴⁵. Ἐφ' ὅσον ἡ ἀποκλειστικὴ ἐπαφὴ μετὰ τοῦ Θεοῦ εἶναι τόσοσιν δύσκολος καὶ τόσοσιν σύντομος, ἴσως στιγμιαία, ὑποκειμένη ἀπὸ στιγμῆς εἰς στιγμὴν εἰς τὸν κίνδυνον διασπαστικῶν ἐπιδράσεων, εἶναι προφανές, ὅτι ἡ προσευχὴ ἔχει τόσοσιν μεγαλυτέρας ἐλπίδας νὰ ἦναι πραγματικὴ, ὅσον συντομωτέρα εἶναι. Διὰ τοῦτο ὁ Κύριος συνέστησε νὰ μὴ βαττολογῶμεν κατὰ τὴν προσευχὴν καὶ ἐχάρισεν εἰς τὴν ἀνθρωπότητα ἕνα τύπον συντομωτάτης προσευχῆς, τὴν Κυριακὴν προσευχὴν, ἡ ὁποία, διεισδύουσα εἰς τὰ μυχιαίτατα βάθη τῶν ψυχικῶν νοσταλγιῶν τοῦ ἀνθρώπου καὶ διαπιστούσα τὰς πραγματικὰς του ἀνάγκας⁴⁶, περικλείει εἰς ὀλίγας λέξεις πάντα ὅσα ὁ ἀνθρώπος πρέπει νὰ ζητῇ παρὰ τοῦ Θεοῦ διὰ νὰ ἦναι πράγματι εὐτυχής⁴⁷. Ἡ διάρκεια αὐτῆς εἶναι περίπου 20'' λεπτά, ὅπερ σημαίνει, ὅτι, κατὰ τὸν Κύριον, δύναται ὁ μέσος ἀνθρώπος νὰ φθάσῃ τὸ ἰδεῶδες πραγματικῆς προσευχῆς, τοῦλάχιστον τῆς διαρκείας⁴⁸. Ὡς εἶπε δὲ ὁ Κύριος ἡμῶν, ὁ Θεός, καὶ πρὸ τῆς προσευχῆς μας, γνωρίζει τὰς ἀνάγκας μας⁴⁹· σκοπὸς τῆς προσευχῆς εἶναι οὐχὶ νὰ πληροφορήσωμεν τὸν Θεόν, ἀλλὰ νὰ συνειδητοποιήσωμεν εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς τὰς ἀνάγκας μας καὶ τὸ μέτρον τῆς πίστεώς μας, ἐὰν δηλ. ἦναι τόσοσιν, ὥστε νὰ ἐξαρτῶμεν ἐξ Αὐτοῦ τὰ πάντα· σκοπὸς δηλ. τῆς προσευχῆς εἶναι ἡ πνευματικὴ μας κατάρτισις καὶ ἡ μέχρι τοῦ Θεοῦ ἀνύψωσις ἡμῶν, ἡ τελείωσις καὶ ἡ θέωσις ἡμῶν, ἧς χάριν καὶ ἐνηθρώπησεν ὁ Θεός.

4 Ἐτερον μέσον πρὸς πραγματικὴν προσευχὴν εἶναι ἡ σ υ χ ν ῆ π ρ ο σ ε υ χ ῆ, τ. ἔ. ἡ συστηματικὴ καὶ ἀδιάλειπτος ἄσκησις εἰς προσευχὰς μικρᾶς διαρκείας πυκνοῦ περιεχομένου, ἡ ἐπίμονος προσπάθεια καὶ προπόνησις, ἵνα διὰ τοιούτων προσευχῶν ἐπιτύχωμεν ἐπαφὴν πρὸς τὸ Θεῖον⁵⁰. Ἡ πρώτη ἐπιτυχία τῆς προσπάθειας ταύτης εἶναι ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ στιγμιαία ἐπαφὴ, ἀρκετὴ διὰ νὰ καταυγάσῃ τὴν ψυχὴν μας φῶς Θεοῦ καὶ συναίσθημα ἀπολύτου εὐτυχίας, χαρᾶς καὶ γαλήνης. Ἐὰν ἡ προσπάθεια συνεχισθῇ συστηματικῶς, δυνάμεθα νὰ ἐπιτύχωμεν ἀδιάσπαστον ἐπαφὴν πρὸς τὸ Θεῖον πλειόνων στιγμῶν ἢ, μετὰ μακρὰν, ἐπίμονον καὶ ἐπίπονον ἄσκησιν, καὶ λεπτῶν. Τοῦτο ἐπιτυγχάνεται, ἐὰν, καὶ καθ' ἂς ὥρας δὲν προσευχόμεθα, φροντίζωμεν νὰ κατευθύνωμεν τὰς σκέψεις μας, τοὺς λογισμοὺς μας, τοὺς στοχασμοὺς μας, τὰς ἐπιθυμίας μας, τὴν ὄλην μας ὑπαρξίν πρὸς τὰ ἄνω, πρὸς τὰ ὑψηλά καὶ πνευματικὰ καὶ ὠραῖα, πρὸς τὸν οὐράνιον ὑπέρκοσμον τοῦ Θεοῦ, ἀποφεύγοντες πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ μᾶς καταβιάσῃ εἰς εὐτελή, εἰς

χαμερπῆ, εἰς κατώτερα τῆς ἀνθρωπίνης ἀξιοπρεπείας ἐπίπεδα. Τότε ὅλος μας ὁ βίος εἶναι ἢ σχεδὸν εἶναι μία οἰονεὶ διαρκῆς προσευχή⁵¹, μία διαρκῆς νοερά ἐπαφή πρὸς τὰς ἀνωτέρας πνευματικὰς σφαίρας· καὶ δημιουργεῖται οὕτω δι' ἡμᾶς πρόσφορον κλίμα διὰ νὰ ἐπιτυγχάνωμεν καὶ συχνότεραν καὶ πραγματικὴν προσευχήν.

Οἱ φυσιολογικοὶ ἄνθρωποι εὐρίσκονται ἐν συνεχεῖ ἐπαφῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ διὰ μυστικῆς προσευχῆς⁵². ἔχουν τὴν συνείδησιν, ὅτι εἶναι πάντοτε παρῶν ὁ Θεός, ὅτι τοὺς βλέπει, βλέπει τὰς σκέψεις των, παρακολουθεῖ τὰς πράξεις των⁵³. Αἱ στιγμιαῖαι ἑναρθοὶ προσευχαί των εἶναι ἐκσπάσεις τοῦ φλογεροῦ τούτου συναισθήματος. Ἡ ἐν αὐτοῖς παρουσία τοῦ Θεοῦ, ἀναστρεφόμενου καὶ δρώντος εἰς τὰ ἐσώτατα βάθη τῶν καρδιῶν των, κινεῖ αὐτοὺς ἐν δυνάμει εἰς προσευχήν. Διέλθετε τὰς πρωϊνὰς ὥρας ἢ τὰς ὥρας τοῦ δειλινοῦ τὸν Ἐθνικὸν μας κῆπον, κατὰ τὴν ἀνοιξιν καὶ τὸ θέρος, ἢ ἀνθήκηπὸν τινα ἄλλον ἢ δασώδη περιοχὴν. Θαυμάσατε τὴν φύσιν. Θάκουσθε τὸ ἀνοικτὸν αὐτὸ βιβλίον τοῦ Θεοῦ νὰ Σᾶς κηρύσῃ με ἀναριθμήτους, παντὸς εἶδους φωνάς, με ψιθύρους, με θροήσεις καὶ τερετίσματα, με τιτιβίσματα καὶ κελαρίσματα, με πνοάς καὶ ἀρώματα, με χρώματα καὶ μῦρα, τὴν παρουσίαν τοῦ Θεοῦ καὶ θὰ προσευχηθῆτε ἀμέσως· μόνος του θάναβλύζῃ, οἰονεὶ ἀπὸ τῶν σπλάγχχνων Σας, ὁ προοιμιακὸς ψαλμός, ὁ θεσπέσιος οὗτος ὕμνος πρὸς τὸν Δημιουργὸν διὰ τὴν ἐν τῇ δημιουργίᾳ θαυμαστήν τάξιν, ἀρμονίαν καὶ σκοπιμότητα· καί, κατ' αὐτόματον καὶ πλήρη συντονισμόν Σας πρὸς τὴν προσευχὴν αὐτὴν τῆς φύσεως, θάκουσθῃ ἀπὸ τῶν χειλέων Σας, ἀπὸ τὰ βάθη τῆς καρδιάς Σας, ὡς ἀντίλαλος εἰς τῶν πτηνῶν τὴν προσευχὴν, ἢ ἰδικὴ Σας: «Εὐλόγει ἡ ψυχὴ μου τὸν Κύριον· Κύριε, ὁ Θεός μου, ἐμεγαλύνθησά σου σφόδρα!... Ὡς ἐμεγαλύνθη τὰ ἔργα Σου, Κύριε, πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησας!»⁵⁴ Καὶ θὰ ἦσθε ἤδη ἀπογειωμένοι εἰς πραγματικὴν προσευχὴν, ἐνῶ μηχανικῶς θὰ βαδίζετε πρὸς τὴν ἐργασίαν Σας.

*

Ταῦτα εἶναι τὰ μέσα, δι' ὧν ἐπιτυγχάνεται κατὰ τὴν προσευχὴν ἐπαφή μετὰ τοῦ Θεοῦ, διὰ τῶν ὁποίων τ. ἔ. πραγματοποιεῖται κατὰ τὸν πρέποντα οὐσιώδη τρόπον ἢ πραγματικὴν προσευχὴν.

Ἄλλ' εἰς τὸν πρέποντα τρόπον τῆς προσευχῆς περιλαμβάνεται ἀπαραίτητως καὶ

β) ἡ ἐ λ ε η μ ο σ ὄ ν η. Ἀποτελεῖ καὶ αὕτη οὐσιαστικὸν ὀργανικὸν στοιχεῖον θεοπρεποῦς προσευχῆς⁵⁵, ἀδιασπᾶστος μετ' αὐτῆς συνηρητὸν τόσον, ὥστε ἄνευ ἐλεημοσύνης ἢ προσευχῆ οὔτε πραγματικὴ εἶναι οὔτε ἀποτελεσματικὴ. Ἄς μὴ φανῇ τοῦτο παράδοξον μηδὲ ἄς ἀκουσθῇ ὡς ἀυθαίρετος ἀξιῶσις. Ἐχει ὀργανικὸν λόγον καὶ θὰ ἐξηγήσω αὐτὸν ἀμέσως.

Ἡ προσευχὴ εἶναι ὀλοκληρωτικὴ προσφορὰ τοῦ εἶναι μας εἰς τὸν Θεόν, εἶναι δόσις. Ὡς τοιαύτῃ ἢ προσευχῇ εἶναι θυσία. Ἡ θυσία ὑπῆρξεν ἀνέκαθεν

ἡ κυριωτάτη ἐκδήλωσις λατρείας πρὸς τὸ Θεῖον· εἶναι διὰ τοῦτο τόσον παλαιά, ὅσον καὶ ὁ ἄνθρωπος.

Τῆς θυσίας τὰ συστατικά ὑπῆρξαν ἀνάκαθεν δύο: ἡ προσφορά ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ ἡ διὰ τῆς προσευχῆς πνευματικὴ προσφορά, συνοδεύουσα τὴν ὑλικὴν δόσιν. Ἐν τῷ ἐξωχριστιανικῷ κόσμῳ τὸ ὑλικὸν στοιχεῖον ἐκυριάρχει ἐν τῇ θυσίᾳ εἰς παλαιὰς ἐποχάς⁵⁰. Προϊόντος ὅμως τοῦ χρόνου, τὸ ὑλικὸν στοιχεῖον τῆς θυσίας ὑποχωρεῖ, ἐνῶ τὸ πνευματικὸν συστατικὸν αὐτῆς, ἡ προσευχή, κερδίζει ὄλονεν καὶ σημαντικωτέραν θέσιν, ἕως ὅτου, ἤδη ἐν τῇ Π. Διαθήκῃ, ὁ Θεός, διὰ στόματος τῶν προφητῶν του, ἀποκαλύπτει, ὅτι δὲν ἔχει ἀνάγκην ὑλικῶν θυσιῶν καὶ ὅτι ἡ μόνη θεοπρεπὴς θυσία εἶναι ἡ ταπεινόφρων δόσις τοῦ πνευματικοῦ μας Εἶναι διὰ τῆς προσευχῆς⁵¹. Τὴν αὐτὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' εἰς ὄλην αὐτῆς τὴν πληρότητα, ἀπεκάλυψεν ὁ Θεὸς ὁ ἴδιος, ὅτε ἤλθεν εἰς τὸν πλανήτην μας ὡς θεάνθρωπος, καὶ δὴ κατὰ τὸν διάλογον αὐτοῦ πρὸς τὴν Σαμαρείτιδα⁵². Ὁ δὲ Ἀπ. Παῦλος, ὅστις καλεῖται «Χριστοῦ στόμα», ἐπεξηγῶν λέγει, ὅτι ὁ Θεός, ὡς πνευματικὸν ὄν, δὲν ἔχει ἀνάγκην ὑλικῶν ἀγαθῶν⁵³. Τί γίνονται ταῦτα; Καταργοῦνται ἐν τῷ Χριστιανισμῷ; Ἡ ἀπάντησις εἶναι: καὶ ν α ἰ καὶ ὅ χ ι. Ναί, διὰ τὸν Θεόν, ὅχι διὰ τοὺς ἀνθρώπους. Ἐξηγοῦμαι: Καὶ ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία ἀξιοῖ ἐπίσης θυσίαν διπλῆν, ὑλικὴν καὶ πνευματικὴν, μὲ τὴν ἐξῆς οὐσιώδη διαφορὰν ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἐξωχριστιανικὰ θρησκευόμενα, ὅτι δηλ. ὁ ἄνθρωπος τὴν μὲν πνευματικὴν δόσιν, τ. ἔ. τ ἦ ν π ρ ο σ ε υ χ ῆ ν, ἐπιφυλάσσει καὶ κατευθύνει εἰς τὸν Θεόν, ὡς Πνεῦμα, τὴν δὲ ὑλικὴν δόσιν διοχετεύει ἀπαραιτήτως πρὸς τοὺς ἔχοντες ἀνάγκην βοήθειας συναθρώπους του ὡς ἐ λ ε η μ ο σ ὑ ν η ν, κατὰ ρητὴν ἀξιῶσιν τοῦ Θεοῦ διὰ στόματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ, ὅστις μάλιστα τὸ μέτρον τῆς πρὸς τὸν Θεὸν πίστεως καὶ ἀγάπης ἐκάστου ἀνθρώπου κρίνει ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἐλεημοσύνης. Δύο λοιπὸν εἶναι οἱ δέκται τῆς χριστιανικῆς θυσίας: ὁ Θεὸς καὶ ὁ πάσχων συνάνθρωπός μας. Ἐκαστος λαμβάνει τὸ ἑαυτοῦ. Π ρ ο σ ε υ χ ῆ πρὸς τὸν Θεόν, μὴ ἔχοντα ἀνάγκην ὑλικῶν ἀγαθῶν, καὶ ταῦτο-χρόνως ἐ λ ε η μ ο σ ὑ ν η πρὸς τοὺς ἐνδεεῖς συναθρώπους μας εἶναι τὰ οὐσιώδη συστατικά τῆς ἀληθινῆς θεοπρεποῦς θυσίας, τόσον ἀχώριστα καὶ συννηρημένα πρὸς ἄλληλα⁵⁴, τόσον συναπαραίτητα πρὸς ἀποτελέσειν τῆς θυσίας, ὥστε ρητῶς διδάσκει ἡ χριστιανικὴ θρησκεία, ὅτι ἡ προσευχὴ ἀνευ ἐλεημοσύνης εἶναι ὡς ἐὰν μὴ ἔγινε καὶ μένει ἀνεέργητος, ἀνευ ἀποτελέσματος. Προσευχὴ καὶ ἐλεημοσύνη, ὡς συστατικά τῆς χριστιανικῆς θυσίας, ἔχουσι μίαν ρίζαν κοινήν, τὴν ἀ γ ά π η ν, ἥτις εἶναι ἡ ἐκδήλωσις πραγματικῆς πίστεως μόνον, ὅταν ᾖ ζῶσα, τ. ἔ. ἐκδηλουμένη δι' ἔργων φιλαλληλίας. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἰσχυριζόμενος, ὅτι πιστεύει, ἀλλὰ προσευχόμενος χωρὶς ταῦτοχρόνως νὰ ἐλεῇ τοὺς συναθρώπους του χαρακτηρίζεται ρητῶς ὡς ψεύστης καὶ θεοπαίκτης⁵⁵. Κατὰ τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν, πᾶν ὅ,τι ὁ ἄνθρωπος πράττει πρὸς τοὺς

συνανθρώπους του τὸ πράττει πρὸς αὐτὸν τὸν Θεόν⁸². διότι διὰ τοῦ Χριστοῦ κατέστημεν οἱ ἄνθρωποι τέκνα τοῦ αὐτοῦ Πατρὸς καὶ ἄρα ἀδελφοὶ πρὸς ἀλλήλους. Φυσιολογικὸν ἀποτέλεσμα τῆς υἰοθεσίας ταύτης εἶναι ἡ ὀφειλομένη ἀγάπη πρὸς τοὺς συνανθρώπους μας ὡς πρὸς ἀδελφούς. Ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἢ πρὸς αὐτοὺς ἐλεημοσύνη εἶναι οὐχὶ ἀπλῶς προϋπότητες, ἀλλ' οὐσιαστικὸν στοιχεῖον τῆς προσευχῆς, εἶναι ἔργω προσευχή, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ προσευχή εἶναι ἀτελής, ψευδῆς καὶ νόθος, μένουσα διὰ τοῦτο ἀτελεσφόρητος.

γ) Ἀπομένουσιν ἤδη τελικαί τινες παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς πραγματικῆς προσευχῆς.

Πᾶσα προσευχή πρέπει νὰ ἀναβλύζη ἐκ συναισθήματος βαθείας εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Θεὸν διὰ τὰς ἀφανεῖς καὶ φανεράς Του εὐεργεσίας⁸³, νὰ μὴ περιέχη δὲ ἄστοχα καὶ ἀνάρμοστα αἰτήματα⁸⁴.

Ἡ ἀγαθότης τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ περὶ ἡμᾶς Πρόνοια Αὐτοῦ ἐπιβάλλουν εἰς ἡμᾶς τὴν ἄνευ ὄρων ἐξάρτησίν μας ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ὅστις εἶναι τὸ μόνον σταθερὸν σημεῖον ἀσφαλοῦς προσανατολισμοῦ μας εἰς τὴν πολυκύμαντον ταύτην καὶ εὐπερίτρεπτον ζωὴν. Πρέπει νὰ ἔχωμεν ἀπόλυτον πίστιν πρὸς Αὐτόν, ὅτι γνωρίζει περισσότερον ἀπὸ ἡμᾶς τὸ συμφέρον μας⁸⁵, ἀφοῦ μάλιστα περὶ τούτου διεβεβαίωσεν ἡμᾶς ὁ ἴδιος⁸⁶.

Προσευχαί, ἔχουσαι ὡς περιεχόμενον ἐπιζήμια διὰ τοὺς ἄλλους αἰτήματα, ἦτοι ζητοῦσαι παρὰ τοῦ Θεοῦ τὸ κακὸν τῶν συνανθρώπων μας—προσευχαί, προτάσσουσαι ὑλικά συμφέροντα ἀντὶ τῶν πνευματικῶν ἢ ἀποβλέπουσαι πρὸς ὑλικάς ὠφελείας ἢ πρὸς ἱκανοποίησιν ταπεινῶν ἐπιθυμιῶν, μένουσιν ἄνευ ἀποτελέσματος⁸⁷.

(Συνεχίζεται)

ΕΠΙΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρβλ. Ἱ. Χρυσόστομον: «Φάρμακον γὰρ ἐστὶν ἡ εὐχή, ἀλλ' ἐὰν μὴ εἰδῶμεν τὸ φάρμακον πῶς ἐπιθεῖναι χρῆ, οὐδὲ τὴν δύναμιν αὐτοῦ καρποῦμεθα πάποτε» (Migne EΠ. 63,530).

2. Πρβλ. Ἱ. Χρυσόστομον: «..... Θεῶ γὰρ ὡς ἀληθῶς λαλοῦμεν τῷ καιρῷ τῆς προσευχῆς, δι' ἧς καὶ τοῖς ἀγγέλοις συναπτόμεθα» (Migne, EΠ. 50,775).

3. Friedrich Heiler, Das Gebet. Eine religionsgeschichtliche und religionspsychologische Untersuchung (München 1921), σελ. 319. Πρβλ. Ἱ. Χρυσόστομον: «Πᾶς προσευχόμενος τῷ Θεῷ διαλέγεται· ὅσον δὲ ἐστὶν ἄνθρωπον ὄντα τῷ Θεῷ λαλεῖν, ἀγνωεῖ μὲν οὐδεὶς· παραστήσαι δὲ λόγῳ τὴν τιμὴν οὐκ ἔν τις δυναθεῖη. Αὕτη γὰρ ἡ τιμὴ καὶ τὴν τῶν ἀγγέλων ὑπεραίρει μεγαλοπρέπειαν». (Migne, E.Π. 50,779). «Θεῶ γὰρ ὡς ἀληθῶς λαλοῦμεν τῷ καιρῷ τῆς προσευχῆς» (Αὐτόθι 50,776).

4. Ἐξόδ. 33,11.- Ὁμιλεῖ τὸ Ἐγώ μας πρὸς Ἐν ὑπερκόσμιον, ὑπερανθρώπινον καὶ ὑπεραίσθητον Σ, ἀπὸ τοῦ Ὁποίου ὁ προσευχόμενος αἰσθάνεται ἑαυτὸν ἐξηρημαίνον καὶ τὸ Ὁποῖον φέρει σαφῶς τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ προσωπικοῦ ὄντος: βουλευεται, βούλεται, σύννοιδεν ἑαυτῷ, αἰσθάνεται, δρᾷ. Πρβλ Heiler, ἔνθ. ἀν., σελ. 489 ἐξ.

5. Ἡ πίστις εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Θεοῦ ἢ, καθόλου, τοῦ πρὸς Ὁ ἐκάστοτε

ἀπευθυνόμεθα ὑπερκοσμίου ὄντος καὶ ἡ βεβαιότης περὶ τῆς παρουσίας Του εἶναι θεμελιώδης ἕρος πρὸς πραγματικὴν προσευχὴν. Πρβλ. Heiler, ἔθ. ἀν., σελ. 490 ἐξ.

6. Πρβλ. Ἰ. Χρυσόστομον: «Ἐισέρχονται πολλοὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀπαρτίζουσι μυρίους στίχους εὐχῆς, καὶ ἐξέρχονται, καὶ οὐκ οἶδασι τί εἶπον· τὰ χεῖλη κινεῖται, ἡ δὲ ἀκοὴ οὐκ ἀκούει. Σὺ οὐκ ἀκούεις τῆς εὐχῆς σου, καὶ τὸν Θεὸν θέλεις εἰσακούσαι τῆς εὐχῆς σου; Ἐκλίνα, λέγεις, τὰ γόνατα· ἀλλ' ἡ διάνοιά σου ἔξω ἐπέτετο· τὸ σῶμά σου ἔνδον τῆς Ἐκκλησίας, καὶ ἡ γνώμη σου ἔξω· τὸ στόμα ἔλεγε τὴν εὐχὴν, καὶ ἡ διάνοια ἠρίθμει τόκους, συμβόλαια, συναλλάγματα, χωρῖα, κτήματα, φίλων συνουσίας. Ὁ γὰρ διάβολος, πονηρὸς ὢν καὶ εἰδῶς, ὅτι ἐν καιρῷ εὐχῆς μεγάλα ἀνόμην, τότε ἐπέρχεται. Πολλάκις κείμεθα ὑπτιοὶ ἐν κλίτῃ, καὶ οὐδὲν λογιζόμεθα· ἤλθομεν εὐξασθαι, καὶ μυριοὶ λογισμοί, ἵνα ἐκβάλῃ ἡμᾶς κενούς» (Migne, EPI. 52, 458). «Ὅταν γὰρ τοῦ σώματος ἐπὶ γῆς κειμένου καὶ τοῦ στόματος εἰκὴ ληροῦντος, ἡ διάνοια πανταχοῦ τῆς οἰκίας καὶ τῆς ἀγορᾶς περιέρχεται, πῶς ὁ τοιοῦτος δυνήσεται εἰπεῖν, ὅτι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ἠύξατο; Ἐνώπιον γὰρ Κυρίου εὐχεται ὁ πάντοθεν ἑαυτοῦ τὴν ψυχὴν συλλέγων καὶ μηδὲν ἔχων κοινὸν πρὸς τὴν γῆν, ἀλλὰ πρὸς αὐτὸν τὸν οὐρανὸν μετοικίας, καὶ πάντα ἀνθρώπινον νοῦν ἀπὸ τῆς γῆς ἐκβαλῶν» (Αὐτόθι 54, 645. Ὁμοίως καὶ 63, 581 ἐξ., 588). Διὸ καὶ ὁ Μ. Βασίλειος λέγει: «Ἐὐχὴ δὲ καλὴ ἡ ἐναργῆ ἐμποιοῦσα τοῦ Θεοῦ ἔνοιαν τῇ ψυχῇ. Καὶ τοῦτο ἐστὶ Θεοῦ ἐνοίκησις, τὸ διὰ τῆς μνήμης ἐνιδρυμένον ἔχειν ἐν ἑαυτῷ τὸν Θεόν. Οὕτω γινόμεθα ναὸς Θεοῦ, ὅταν μὴ φροντίσι γηναίς τὸ συνεχῆς τῆς μνήμης διακόπτεται μηδὲ τοῖς ἀπροσοκῆτοις πάθεισιν ὁ νοῦς ἐκταράττεται, ἀλλὰ πάντα ἀποφυγῶν ὁ φιλόθεος ἐπὶ Θεὸν ἀναχωρῆ, ἐξελαύνων τὰ προσκαλούμενα αὐτὸν εἰς ἄκρα, οἶον πάθη, καὶ τοῖς πρὸς ἀρετὴν ἄγουσιν ἐπιτηδεύμασιν ἐνδιατρίβῃ» (Migne, EPI. 32, 229).

7. Migne, EPI 51, 362. Κατὰ τὸν Ἰ. Χρυσόστομον, ἡ θλιψὶς καὶ ὁ κίνδυνος καθιστῶσι τὸν ἄνθρωπον προσεκτικώτερον εἰς τὴν προσευχὴν του: «Ἐὐχὴν δὲ λέγω, οὐ τὴν ψιλὴν ταύτην καὶ ραθυμίας γέμουσαν, ἀλλὰ τὴν μετ' ἐκτενείας γινομένην, μετὰ ὀδυνωμένης ψυχῆς, μετὰ συντεταμένης διανοίας. Αὕτη γάρ ἐστιν ἡ πρὸς τὸν οὐρανὸν ἀναβαίνουσα... οὕτω δὲ καὶ ἡ ἀνθρωπίνῃ διάνοια, ἕως μὲν ἀν' ἀδείας ἀπολαύῃ πολλῆς, διαχεῖται καὶ διαρρεῖ· ἐπειδὴν δὲ πραγμάτων περίστασις κάτωθεν αὐτὴν στενοχωρήσῃ, ἀποθλιβομένη καλῶς καθαρὰς καὶ εὐτόνους πρὸς τὸ ὕψος ἀναπέμπει εὐχάς... Οὐδὲν οὕτω φυγαδεύει ραθυμίαν καὶ ὀλιγωρίαν, ὡς ὀδύνη καὶ θλιψὶς πανταχοῦθεν συνάγουσα τὴν διάνοιαν, καὶ πρὸς ἑαυτὴν ἐπιστρέφουσα» (Migne EPI. 48, 744).

8. Πρβλ. Ἰακ. 1, 6.

9. Ματθ. 6, 14-15. Πρβλ. Ματθ. 5, 23-24. (=Μάρκ. 11, 25: «καὶ ὅταν στήκετε προσευχόμενοι, ἀφίετε εἴ τι ἔχετε κατὰ τινος, ἵνα καὶ ὁ Πατὴρ ὑμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ἀφῆ ὑμῖν τὰ παραπτώματα ὑμῶν»). Ματθ. 5, 44. 18, 23-35. Μάρκ. 6, 37. Ρωμ. 2, 1 ἐξ. 14, 10 ἐξ. Ἰακ. 2, 42. 4, 44 ἐξ. 4 Πω. 9, 21 ἐξ.

10. Ἦσ. 29, 13. Ματθ. 15, 7 ἐξ. Μάρκ. 7, 6.

11. Πρβλ. Ἰ. Χρυσόστομον: «... Ἐὐχὴν δὲ λέγω πάλιν, οὐ τὴν ἀπλῶς ἐπὶ τοῦ στόματος κειμένην, ἀλλὰ τὴν ἐκ τοῦ βάθους τῆς διανοίας ἀνιοῦσαν... εὐχαίαι κάτωθεν ἐκ τοῦ βάθους τῆς διανοίας ἀναπεμπόμεναι, ἔρριζομένηαι μετὰ ἀσφαλείας πρὸς ὕψος ἀνατείνονται, καὶ οὐδεμίᾳ λογισμοῦ προσβολῇ παρατρέπονται» (Migne EPI. 48, 746).

12. Πρβλ. 1 Κορ. 14, 14 ἐξ. «Τοῦτο γὰρ μάλιστα εὐχὴ, ὅταν ἔνδον αἱ βοαὶ ἀναφέρονται· τοῦτο μάλιστα ψυχῆς πεπονημένης, μὴ τῷ τόνῳ τῆς φωνῆς, ἀλλὰ τῇ προθυμίᾳ τῆς διανοίας τὴν εὐχὴν ἐπιδεικνυσθαι.... Ἄρα ἐστὶ καὶ μὴ κράζοντας ἀκούεσθαι καὶ ἐπ' ἀγορᾶς βαδίζοντας εὐχεσθαι κατὰ διάνοιαν μετὰ πολλῆς ἀκριβείας καὶ μετὰ φίλων συνεδρεύοντας καὶ πᾶν ὅτιοῦν ποιοῦντας μετὰ σφοδρᾶς τῆς βοῆς καλεῖν τὸν Θεόν, τῆς ἔνδον λέγω, καὶ μηδενί

τῶν παρόντων κατάδηλον ταύτην ποιεῖν» (Ἰ. Χρυσόστομος, ἐν: Migne EΠ 54,646).
«Καὶ σιωπῶντων γὰρ ἀκούει ὁ Θεός» (Αὐτόθι 52,458).

13. Ψαλμ. 4,1,4β. Ἰακ. 1,6.

14. Heiler, ἐνθ' ἀν., σελ. 491.

15. 1 Κορ. 3,16 ἐξ. 6,19. 2 Κορ. 6,16.

16. Πρβλ. Λουκ. 20,47.

17. Πρβλ. Ἦσ. 1,11 ἐξ. Ἰωβ 8,5. Μάρκ. 11,23. 1 Τιμοθ. 2,8 ἐφ' οὗ ἐπιθι: Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου, Ἡ πρώτη πρὸς Τιμόθεον ποιμαντικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου (Ἀθήναι 1952), σελ. 78 ἐξ.- Πρβλ. Ἰ. Χρυσόστομον: «Τὸν εὐχόμενον πρὸ τῶν ἄλλων ἀπάντων ἡμερον ἔχει χρῆ τὴν διάνοιαν, κατεσταλμένον νοῦν, συντετριμμένην καρδίαν· ὁ δὲ τῶν ἐχθρῶν καταβοῶν οὐκ ἂν δυνηθεῖται τοῦτο κατορθώσασθαι ποτε· θυμοῦ γὰρ ἐστὶ πεπληρωμένος... (Migne, EΠ 51,366).- Πρβλ. καὶ Πλάτωνος, Ἀλκιβιάδην δεύτερον XIII, 149 E: «καὶ γὰρ ἂν δεινὸν εἴη, εἰ πρὸς τὰ δῶρα καὶ τὰς θυσίας ἀποβλέπουσαν ἡμῶν οἱ θεοί, ἀλλὰ μὴ πρὸς τὴν ψυχὴν, ἂν τις ὅσιος καὶ δίκαιος ὦν τυγχάνῃ».

18. Πρβλ. Ματθ. 12,35. 15,18-19. Μάρκ. 7,6,15β, 20 ἐξ. 12,40. Πρβλ. καὶ Ψαλμ. 5,5 ἐξ.-Θρ. 3,40: «Ἵψώσατε τὴν καρδίαν καὶ ἔχι τὰς χεῖρας εἰς τὸν Θεὸν ἐν τῷ οὐρανῷ».

19. Πρβλ. Ψαλμ. 4,6. 9,38 ἐξ. 50,18. 65,17 ἐξ. Ἦσ. 56,6β ἐξ. Παροιμ. 22,11. Σοφ. Σειρ. 28,2. 31,23 ἐξ. 32, 21. 38, 10 ἐξ. Τωβ. 12,8. Λουκ. 18,9 ἐξ. Πρβλ. καὶ Ὁμήρ. Ἰλ. Α, 218 καὶ Ἰ. Χρυσόστομον, ἐν: Migne EΠ 51,365 ἐξ. 367.

20. Πρβλ. Ματθ. 23,26. Πρβλ. Ἰ. Χρυσόστομον: «Ὅταν γὰρ τις σκιρτᾷ μὲν ὡς ταῦρος, λακτίζη δὲ ὡς ὄνος, μνησικακῆ δὲ ὡς κάμηλος, καὶ γαστριμαργῆ μὲν ὡς ἄρκτος, ἀρπάξῃ δὲ ὡς λύκος, πλήτηρ δὲ ὡς σκορπίος, ὑπουλος δὲ ἢ ὡς ἀλώπηξ, χρεμετίζη δὲ ἐπὶ γυναιξίν ὡς ἵππος θηλυμανῆς, πῶς δύναται, ὁ τοιοῦτος τὴν υἰὸν πρέπουσαν ἀναπέμψαι φωνὴν καὶ Πατέρα ἑαυτοῦ καλεῖν τὸν Θεόν;» (Migne EΠ 51,44).

21. Ἰω. 9,31. Πρβλ. Παροιμ. 15,8.

22. Μιχ. 3,4. Ἰω. 9,31. Ἰακ. 1, 7-8.

23. Γαλ. 6,7.

24. Ψαλμ. 33,16 ἐξ. Σοφ. Σειρ. 32,21. Ἦσ. 59,1 ἐξ.- Ἰερ. 7,16. 11,14. 14,11 ἐξ. Ματθ. 7,21. 2 Κορ. 7,1. Πρβλ. 1 Κορ. 6,13β-20.- Ἰ. Χρυσόστομον: ἐν: Migne EΠ 50,775 ἐξ. Πρβλ. καὶ Προλεγ. εἰς Στοβ. Ἀνθολ. 1,64: «εὐχῆς δικαίας οὐκ ἀνήκοος Θεός» παρὰ R. Schneider, Christliche Klänge aus den Griechischen und Römischen Klassikern (Gotha 1865), σελ. 306. Πρβλ. καὶ Παροιμ. (15,29=)16 (1),9.- Πρβλ. καὶ τὴν χαρακτηριστικὴν Α' μυστικὴν «εὐχὴν τῶν πιστῶν» ἐν τῇ Λειτουργίᾳ τῶν Προηγουσμένων: «Σὺ πάσας ἡμῶν τὰς αἰσθήσεις τῆς ἐμπαθοῦς νεκρώσεως ἐλευθέρωσον, ἀγαθὸν ταύταις ἡγεμόνα τὸν ἔνδοθεν λογισμὸν ἐπιστήσας. Καὶ ὀφθαλμὸς μὲν ἀπέστω παντὸς πονηροῦ βλέμματος, ἀκοὴ δὲ λόγοις ἀργοῖς ἀνεπίβατος, ἡ δὲ γλῶσσα καθαραυέτω ρημάτων ἀπρεπῶν. Ἀγνισον ἡμῶν τὰ χεῖλη τὰ αἰνοῦντά σε, Κύριε· τὰς χεῖρας ἡμῶν ποίησον τῶν μὲν φαύλων ἀπέχεσθαι πράξεων, ἐνεργεῖν δὲ μόνα τὰ σοὶ εὐάρεστα, πάντα ἡμῶν τὰ μέλη τῇ σῇ κατασφαλιζόμενος χάριτι».

25. Πρβλ. Ἦσ. 1,16-18. Παροιμ. 20,9.

26. Πρβλ. Ἰ. Χρυσόστομον, ἐν: Migne EΠ 47,281 ἐξ., 300 ἐξ.-Πρβλ. Ἰ. Χρυσόστομον καὶ ἐν Migne EΠ 60,718: «μετάνοια τὴν πεπτωκυῖαν ψυχὴν ἀνιστᾷ, τὴν ἀλλοτριωθεῖσαν φίλην τῷ θεῷ καθίστησι· μετάνοια τὴν κατεργαγμένην ψυχὴν διεγείρει, τὴν χωλεούσαν ἀνορθοῖ, τὴν συντετριμμένην ἰᾶται, τὴν τετραυματισμένην ὑγιάζει... μετάνοια πάσης ψυχικῆς καὶ σωματικῆς ἀσθενείας ἰατροῖον καὶ σωτήριον φάρμακον». Πρβλ. Ἰ. Χρ. καὶ ἐν Migne EΠ 63,582.

27. Πρβλ. Λεωνίδου Ἰω. Φιλιππίδου. Τὸ ἔργον καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ

φοιτητοῦ τῆς Θεολογίας (Προσφώνησις πρὸς τοὺς νεήλιδας φοιτητάς, κατὰ τὴν ἐπίσημον δεξιόσιν αὐτῶν εἰς τὴν Σχολήν) Ἀθήναι 1954, σελ. 8 ἐξ.

28. Πρβλ. τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου θαυμασίαν περιγραφὴν τοιοῦτου προσωπικοῦ του βιώματος ἐν 2 Κορ. 12,2-4, ἀφ' οὗ καὶ ἐπονομάζεται «οὐρανοβάμων». Πρβλ. καὶ Κ λ ἡ μ. Ἀ λ ε ξ., Στρωματ. 7,7. «συναφιστάνειν τῷ λόγῳ τὸ σῶμα τῆς γῆς πειράζομενοι, μετάρσιον ποιησάμενοι τὴν ψυχὴν ἐπτερωμένην τῷ πόθῳ τῶν κρειττόνων ἐπὶ τὰ ἅγια χωρεῖν βιαζόμεθα, τοῦ δεσμοῦ καταμεγαλοφρονούντες τοῦ σαρκικοῦ» (Migne EΠ 9,456).

29. Πρβλ. Ἰ. Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ν, ἐν: Migne EΠ 63,586.

30. Πρβλ. Ματθ. 18,19-20.

31. Ρωμ. 8,26 ἐξ.

32. Ματθ. 17,21. Μάρκ. 9,29.

33. Ματθ. 4,2.- Πρβλ. Ἰ. Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ν: «... ὁ Σωτὴρ ἐνήστευεν, οὐκ αὐτὸς δεόμενος τοῦ φαρμάκου τῆς νηστείας, ἀλλ' ἵνα ὑπογραμμῶς ἡμῖν νηστείας ἐγκατασπίρη πρὸς σωτηρίαν» (Migne EΠ 60,714).

34. Λουκ. 6,12.

35. Μάρκ. 1,35.

36. Ματθ. 4,2. 17,21. 18,19. Μάρκ. 9,29. Λουκ. 2,37. Πραξ. 14,23. 1 Κορ. 7,5.- Πρβλ. Τωβ. 12,8 καὶ Ἰ. Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ν, ἐν: Migne EΠ 51,301-2.

37. Migne EΠ 60, 718.

38. Ἰ. Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ν (Migne EΠ 61,788), καὶ ἀλλαχοῦ: «Ἐχομεν γὰρ ἀδελφὴν τῆς νηστείας σύμμαχον πρὸς βοήθειαν, εὐχὴν λέγω· κὰν θάνατος ἦ, κὰν πειρασμὸς ἢ ἕτερόν τι τῶν κακῶν, εὐχὴ καὶ νηστεία διαλύεται» (Αὐτόθι 60,714). «Ὁρᾶτε, ἀγαπητοί, πόσον ἰσχύει νηστεία μετ' εὐχῆς καὶ ἔργων ἐκτελουμένη. Νηστεία γὰρ καὶ δέησις ἐκ θανάτου ρύεται» (Αὐτόθι 61,790).

39. Migne EΠ 31,173.

40. Οὕτως ὁ Μ. Β α σ ἰ λ ε ι ο ς λέγει: «Εἰ βούλει ἰσχυρὸν ποιῆσαι τὸν νοῦν, δάμασον τὴν σάρκα διὰ νηστείας... Τίς γὰρ ἐν τροφῇ δαψιλεῖ καὶ τρυφῇ διηνεκεῖ ἐδέξατο τινὰ κοινωνίαν χαρίσματος πνευματικοῦ;» (Migne EΠ 31,180). «Ὅσον ὑφαίρεις τῆς σαρκός, τοσοῦτον ποιήσεις τῆς πνευματικῆς εὐεξίας τὴν ψυχὴν ἀποστίλβειν» (Αὐτόθι 185). «Οἶδας γὰρ, ἅτι ἡ σὰρξ ἐπιθυμεῖ κατὰ τοῦ πνεύματος, τὸ δὲ πνεῦμα κατὰ τῆς σαρκός (Γαλ. 5,17). Ἐπει οὖν ταῦτα ἀλλήλοις ἀντίκεινται, ὑφέλωμεν τῆς σαρκός τὴν εὐπάθειαν, αὐξήσωμεν δὲ τῶν ψυχῶν τὴν ἰσχύν, ἵνα διὰ τῆς νηστείας, κατὰ τῶν παθῶν λαβόντες τὰ νικητήρια, τοὺς τῆς ἐγκρατείας στεφάνους ἀναδησώμεθα» (Migne EΠ. 31,196).

Καὶ ὁ Ἰ. Χ ρ υ σ ὄ σ τ ο μ ο ς: «Οὐ γὰρ ἐστίν, οὐκ ἐστίν ἄλλως ὀμιλῆσαι Θεῷ, μὴ πρότερον τῷ τῆς νηστείας φαρμάκῳ προσομιλήσαντας» (Migne EΠ 60,711). «Εὐχὴ καὶ νηστεία τὸ τῶν ἀγγέλων ἔργον» (Αὐτόθι 717). «Ὁ μὲν γὰρ βρώσει σχολάζων καὶ τὴν τῆς γαστροῦ πληρῶν ἐπιθυμίαν, τῆς ψυχῆς ζῆμιοῖ τὴν ἐπικαρπλίαν τὴν πνευματικὴν· ὁ δὲ νηστεία τὴν σάρκα μαραίνων καὶ τῶν βρωμάτων τὴν ἀδηφαγίαν ἀποφεύγων, τῶν κρειττόνων θησαυρίζει τὴν προσδοκίαν... Νηστεία ἀγγελικὴν ποιεῖ τὴν πολιτείαν καὶ πνευματικὸν ἀποτελεῖ τὸ σῶμα» (Migne EΠ 61,787). «Διὰ τοῦτο νηστεύεις ἀπὸ βρωμάτων, ἵνα τραφῆς διὰ τοῦ Πνεύματος· καὶ διὰ τοῦτο ἀπέχη τῶν σωματικῶν ἐδεσμάτων, ἵνα ἐμπλησθῆς τῶν πνευματικῶν ἀναθημάτων» (Αὐτόθι 788). «[Ἡλίας]... μετὰ νηστείαν Θεὸν ἐθεάσατο, καθὼς οἶόν τε τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν κατανοῆσαι. Οὐ σωματικοῖς ὀφθαλμοῖς τὸν ἀσώματον ἐθεάσατο, ἀλλὰ καρδίᾳ τὸν ἀόρατον κατανοήσας, κατὰ τὴν τῆς ψυχῆς καθαρότητα» (Αὐτόθι 789). «Διὰ τοῦτο νηστεύσωμεν, ἀγαπητοί, ἵνα τῶν πνευματικῶν ἐπιτύχωμεν δωρημάτων» (Αὐτόθι 790).

41. Ἦσ. 58,5-8. Πρβλ. Μ. Β α σ ί λ ε ι ο ν: «Μὴ μέντοι ἐν τῇ ἀποχῇ μόνον τῶν βρωμάτων τὸ ἐκ τῆς νηστείας ἀγαθὸν δρίζει. Νηστεία γὰρ ἀληθὴς ἢ τῶν κακῶν ἀλλοτριώσεις. Λύε πάντα σύνδεσμον ἀδικίας· ἄφες τῷ πλησίῳ τὴν λύπην· ἄφες αὐτῷ τὰ ὀφλήματα. Μὴ εἰς κρίσεις καὶ μάχας νηστεύετε. Κρεῶν οὐκ ἐσθίεις, ἀλλ' ἐσθίεις τὸν ἀδελφόν... κλπ.» (Migne ΕΠ 31,181). «Ἄληθης νηστεία ἢ τοῦ κακοῦ ἀλλοτριώσεις, ἐγκράτεια γλώσσης, θυμοῦ ἐποχή, ἐπιθυμιῶν χωρισμός, καταλαλιᾶς, ψεύδους, ἐπιουρκίας. Ἡ τούτων ἔνδεια νηστεία ἐστὶν ἀληθής» (Αὐτόθι 196). «Τί ὄφελος νηστεύειν τῷ σώματι, τὴν δὲ ψυχὴν μυρίαν κακῶν ἐμπεπλῆσθαι;» (Αὐτόθι 29,185). Καὶ ὁ Ἰ. Χ ρ υ σ ὅ σ τ ο μ ο ς: «Κρέας οὐκ ἐσθίεις, ἀλλὰ κατατρώγεις σάρκα τοῦ ἀδελφοῦ σου» (Migne ΕΠ 60,717). «Οὐδὲ γὰρ τὴν ἀποχὴν τῶν βρωμάτων καὶ τὴν νηστείαν ἀπλῶς ἀπαιτεῖ παρ' ἡμῶν γίνεσθαι, οὐδὲ διὰ τοῦτο, ἵνα ἄσιτοι διαμένωμεν μόνον, ἀλλ' ἵνα, ἀπιστῶντες ἑαυτοὺς ἀπὸ τῶν βιωτικῶν πραγμάτων, πᾶσαν τὴν σχολὴν ἐν τοῖς πνευματικοῖς ἀναλίσκωμεν... καὶ τὴν περὶ τὰ βιωτικά φροντίδα μεταγγώμεν ἐπὶ τὴν τῶν πνευματικῶν ἐργασίαν» (Αὐτόθι 63,598). Πρβλ. καὶ ἐν Migne 53,174.

42. Πρβλ. Ματθ. 6,6.- Πρβλ. καὶ Heiler, ἐνθ' ἄν., σελ. 26: Γνησία προσευχὴ φυλάσσεται ἐν καθαρᾷ ἀγνότητι ἀπὸ βεβήλων ὀμμάτων καὶ ὤτων.

43. Ἰω. Δαμασκηνός (Heiler, ἐνθ' ἄν., σελ. 229). «Μόνος πρὸς μόνον» (Πλωτῖνος) ἵσταται, κατὰ τὴν προσευχὴν, ἀπέναντι τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος. Διὸ καὶ οἱ εὐσεβεῖς, ὅταν θέλουν πράγματι νὰ προσευχηθοῦν, ἀποσύρονται εἰς τὴν μόνωσιν εἰς σιωπηλὸν δωμάτιον ἢ εἰς τὴν ἐλευθέραν φύσιν (Heiler, ἐνθ' ἄν., σελ. 26).

44. Λουκ. 6,12. Μάρκ. 1,35.- Πρβλ. Ψαλμ. 5,4. 62,7. 118,62,133,2. Πρβλ. καὶ Ἰ. Χ ρ υ σ ὅ σ τ ο μ ο ς: «ἐννόησον ἡλικίον ἐστὶν ἐν νυκτι βαθεῖα, τῶν ἀνθρώπων καθευδόντων ἀπάντων..., ἡσυχίας οὐσίας, μόνον σε ἐγεθέντα παρρησίᾳ διαλέγεσθαι τῷ κοινῷ τῶν πάντων Δεσπότη,...., μηδενὸς ἐνοχλοῦντός σε μηδὲ ἐκκροῦντάς σε τῆς δεήσεως».

45. Migne ΕΠ 32,284. Πρβλ. Λουκ. 20,47. Πρβλ. καὶ Ἐκκλ. 5,1 ἐξ.

46. Heiler, ἐνθ' ἄν., σ. 31.

47. Ἡ Κυριακὴ προσευχὴ, παρὰ τὴν βραχυλογίαν τῆς, ἀποκαλύπτει εἰς ἡμᾶς τὸ ἄπειρον, ἀσύλληπτον, ἀφθαστον μεγαλεῖον τῆς προσωπικῆς ἐμπειρίας τοῦ Κυρίου, ὅπερ ἀκτινοβολοῦσιν ἐκθαμβωτικῶς καὶ αἰ λ ο ι π α ἰ προσευχαί Του. «Ὅταν συνιστᾷ εἰς ἡμᾶς: «σὺ δὲ ὅταν προσεύχῃ, εἴσθε εἰς τὸ ταμεῖόν σου... κλπ.» (Ματθ. 6,6), οἶονε βλέπομεν τὸν Ἴδιον νὰ γονατίζει καὶ νὰ προσεύχεται κατὰ μόνας. Ἡ δὲ ἀξίωσίς Του νὰ προσευχόμεθα καὶ ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἰδικὴν Του προσευχὴν, ἣν ἀκόμη καὶ ἀπὸ τοῦ σταυροῦ ἀνέπεμψεν.

Ἐν τῇ Κυριακῇ προσευχῇ ὁ Κύριος ἡμῶν ἔδωκε τὸ ἄριστον, ὅπερ εἶχε νὰ δόσῃ, τοὺς πλουσίους καρποὺς τῆς ἰδίας του ἐμπειρίας ἐκ τῆς προσευχῆς καὶ τὰ διὰ τὴν πνευματικὴν εὐζωίαν καὶ εὐτυχίαν τοῦ ἀνθρώπου αἰτήματα. Ὁλόκληρους νύκτας προσήχητο ὁ Κύριος. Ἡ δὲ προσευχὴ Αὐτοῦ ἐν Γεσθημανῇ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑποτάσσει τὴν θέλησιν Αὐτοῦ εἰς τὴν θέλησιν τοῦ οὐρανοῦ Πατρός, ἐν ᾧν μετ' Αὐτοῦ οὐσίᾳ, προσφέρει εἰς τὸν ἄνθρωπον κανόνα καὶ ὑπογραμμὸν τῆς ὀφειλομένης ὀλοκληρωτικῆς πρὸς τὸν Θεὸν δόσεως καὶ ἀποτελεῖ τὸ ἀποκορύφωμα τῆς προσευχῆς ἐν τῇ ἱστορίᾳ· εἶναι ἡ βαθυτάτη θρησκευτικὴ ἔκφρασις, ἥτις ἐξεστομίσθη ποτέ.

Διὰ τῆς Κυριακῆς προσευχῆς ἀνήχθησαν ἀναρίθμητοι ἄνθρωποι εἰς τὸ ὕψος τῆς ἐν προσευχῇ πνευματικῆς ζωῆς των ἀκαὶ ἐκ τοῦ πληρώματος αὐτοῦ ἡμεῖς πάντες ἐλάβομεν καὶ χάριν ἀντὶ χάριτος» (Ἰω. 1,16). Ἡ ἀπροσμέτρητος ἐπίδρασις, ἥτις ἐκπορεύεται ἐκ τῆς προσευχῆς τοῦ Ἰησοῦ μὲς εἶναι ἡ κρατίστη ἀπόδειξις διὰ τὴν μοναδικὴν εἰς τὸ εἶδος τῆς δημιουργικῆς δυνάμιν τῆς Προσωπικότητός Του. Μόνον ἀπὸ θεανθρωπικὰ βᾶθη ἠδύνατο νὰ ἐκπηγάσῃ τοιαύτη προσευχὴ, παρὰ τὴν βραχυλογίαν τῆς ἢ ἀκριβῶς διὰ τὴν βραχυλογίαν τῆς.

Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἄπ. Παῦλος δὲν γνωρίζει ἄλλην προσευχὴν εἰμὴ τὴν πρὸς τὸν Πατέρα

τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, τὴν προσευχὴν «ἐν Χριστῷ» καὶ «διὰ Χριστοῦ», μετὰ τοῦ Ὁποίου ἐτέλει ἐν διαρκεῖ ἀναστροφῇ προσευχῆς (Πρβλ. 2 Κορ. 12, 1έξ.). Ἀπέβη οὕτως ὁ δημιουργὸς τοῦ Χριστιανικοῦ μυστικισμοῦ, τ. ἔ. τῆς ἐν τῇ προσευχῇ σχέσεως πρὸς τὸν Οὐράνιον Χριστὸν ὡς τὸν Κύριον καὶ Σωτῆρα ἐκάστης ψυχῆς.

Πρβλ. Heiler, ἔνθ' ἄν., σελ. 31 έξ. 239 έξ. Franz König, Der Mensch und die Religion... d: Religion und Gebet, ἐν: Christus uud die Religionen der Erde (Handbuch der Religionsgeschichte, hrsg. von Franz König), I. Band (Freiburg 1951), σελ. 73-74.

Ἐπάρχουσι βεβαίως καὶ μακρὰ προσευχαί. Ἄλλ' ὀρθῶς παρατηρήθη ἤδη ὑπὸ ἀρμοδιωτάτου ἐρευνητοῦ, ὅτι αὗται δὲν εἶναι γνησίως αὐτόματοι προσευχαί, ὅπως αἱ ἐκσπῶσαι στιγμιαίως ἀπὸ τὴν βαθυτάτην ἀνάγκην καὶ τὴν ἐσωτάτην νοσταλγίαν τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας. Αἱ τελευταῖαι αὗται προσευχαί, γεννήματα τῆς στιγμῆς, ὁμιλοῦν μίαν ἄλλην γλώσσαν· ἐνίοτε μάλιστα δὲν ὁμιλοῦν καθόλου, εἶναι σιωπηλὴ θέα τοῦ Θεοῦ, ἀλόγητος στεναγμὸς καὶ νοσταλγία. Αἱ ἄλλαι προσευχαί, αἱ τυποποιημέναι εἰς λογοτεχνικὴν ὕφην καὶ πλοκὴν, εἶναι μόνον τὸ ἀσθενὲς ἀντιφέγγισμα τῆς πηγαιῶς, τῆς φλογεῶς καθαρᾶς προσευχῆς τῆς καρδίας. Ἄνθρωπος, πραγματικῶς προσευχόμενος, οὐδέποτε εἶναι ἔπειτα εἰς θέσιν νὰ ἐκφράσῃ διὰ τοῦ στόματος ἢ τῆς γραφίδος τὰς ἀνεκφράστους ἐπιθυμίας, τὰ συναισθήματα καὶ τοὺς πόθους, τὰ ὅποια κατὰ τὴν προσευχὴν ἀνῆλθον μέχρι τοῦ Θεοῦ (Heiler, σελ. 27 έξ.).

48. Πρβλ. καὶ Ἰ. Χρυσόστομος: «Οὐτὰ γούν καὶ ἐν τοῖς Εὐαγγελίοις ὁ Χριστὸς ἐπέταξεν εὐχεσθαι. Εἰπὼν γάρ τοῖς μαθηταῖς μὴ βαττολογεῖν, καὶ μετρον ἡμᾶς εὐχῆς ἐδίδαξεν· δεικνύς, ὅτι οὐκ ἐν τῷ πλήθει τῶν ρημάτων, ἀλλ' ἐν τῇ νήψει τῆς διανοίας κεῖται τὸ ἀκουσθῆναι» (Migne EΠ 54,646). Ἀπαντῶν δὲ ὁ αὐτὸς ἱερός Πατήρ εἰς τὸ ἐρώτημα: πῶς συμβιβάζεται ἡ πρὸς βραχυλογίαν σύστασις πρὸς τὴν σύστασιν, ὅπως προσευχόμεθα διαρκῶς, ἀποσαφηνίζει, ὅτι μεταξὺ τῶν δύο τούτων συστάσεων δὲν ὑπάρχει ἀντίφασις, ἀλλὰ σύμπτωσις, ἀμφοτέροι δ' αἱ συστάσεις συνυφαίνονται εἰς μίαν σύστασιν: ὅτι πρέπει νὰ προσευχόμεθα συνεχῶς, ἀλλ' ἐκάστοτε συντόμως: «Καὶ γὰρ καὶ ὁ Χριστὸς καὶ ὁ Παῦλος βραχείας καὶ πυκνὰς ποιεῖσθαι τὰς εὐχὰς ἐκέλευσαν ἐξ ὀλίγων διαλειμμάτων. Ἄν μὲν γὰρ εἰς μῆκος ἐκτείνῃ τὸν λόγον, ὀλιγορήσας πολλάκις, πολλὴν ἔδωκας τὴν ἄδειαν τῷ διαβόλῳ προσελθεῖν καὶ ὑποσκελίσαι καὶ τὴν διάνοιν ἀπαγαγεῖν τῶν λεγομένων· ἂν δὲ συνεχεῖς καὶ πυκνὰς ποιῆς τὰς εὐχὰς, τὸν καιρὸν ἅπαντα τῇ πυκνότητι διαλαμβάνων, δυνήσῃ σωφρονεῖν εὐκόλως, αὐτὰς τε τὰς εὐχὰς μετὰ πολλῆς ποιήσῃ τῆς νήψεως» (Αὐτόθι).

49. Ματθ. 6,7-13, 25 έξ. Λουκ. 12,29-31. Πρβλ. καὶ Σοφ. Σιράχ 7,14β καὶ Ἰ. Χρυσόστομος: «... καὶ πρὸ τῆς παρακλήσεως ὁ Θεὸς τὰ ἑαυτοῦ ποιεῖ, βούλεται δὲ καὶ παρακαλεῖσθαι, ἐπειδὴ μέγα οἶδε τοῖς παρακαλοῦσιν ἐντεῦθεν ὑπάρχον τὸ κέρδος» (Migne EΠ 52,491).

50. Πρβλ. Ἦσ. 46,6 έξ. Ρωμ. 12,12. 15,30. Ἐφεσ. 6,18. 1 Τιμ. 2,1. έξ. 1 Πέτρ. 4,7. Πρβλ. καὶ Κλήμεντα Ἀλεξανδρείας, Στρωματ. 7,7: «εἰ ἀφορμὴ τις ὁμιλίας τῆς πρὸς Θεὸν γίνεται ἢ εὐχῆ, οὐδεμίαν ἀφορμὴν παραλείπτεον τῆς προσόδου πρὸς τὸν Θεόν» (Migne EΠ 9,457). Πρβλ. καὶ τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Ἰ. Χρυσόστομου (ὑποσημ. 48, Migne EΠ 54,646) περὶ συνεχῶν καὶ συντόμων προσευχῶν.

51. Πρβλ. Λουκ. 18,1.

52. Πρβλ. Heiler, ἔνθ' ἄν., σελ. 223, 324.

53. Ἐν τῇ ἀτομικῇ θρησκευτικῇ ζωῇ ἐκάστου εὐσεβοῦς ἢ προσευχῆ δὲν προβάλλει ἐξ ὀρισμένων αἰτίων, ἀλλὰ συνοδεύει ἀδιαλείπτως τὴν ὄλην σκέψιν καὶ πράξιν. Ἡ ζωὴ γίνε-ται ζωὴ διαρκοῦς σιωπηλῆς προσευχῆς, καθημερινῆ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐπικοινωνία (Πρβλ. Heiler, ἔνθ' ἄν., σελ. 222). Πρβλ. καὶ Ἰ. Χρυσόστομος: «... χρῆ καὶ τῆς κλίνης ἀπαν-

σταμένους φθάνειν ἀεὶ τὸν ἥλιον τῇ τοῦ Θεοῦ λατρείᾳ καὶ τραπέζης ἀπτομένους (Πρβλ. περὶ τῆς προσευχῆς ἐπὶ τραπέζης καὶ: Migne ΕΠ 54,650: «Τράπεζα γὰρ ἀπὸ εὐχῆς ἀρχομένη καὶ εἰς εὐχὴν καταλήγουσα, οὐδέποτε ὑστερηθήσεται, ἀλλὰ πηγῆς δαψιλέστερον ἀπαντα ἡμῖν οἶσει τὰ ἀγαθὰ») καὶ καθεῦδεν μέλλοντας· μᾶλλον δὲ καὶ καθ' ἑκάστην ὥραν μίαν προσευχὴν τῷ Θεῷ προσφέροντας, ἴσον τῇ ἡμέρᾳ δρόμον τρέχοντας· ἐν δὲ γε τῇ τοῦ χειμῶνος ὥρᾳ, καὶ τῆς νυκτὸς τὸ πλεῖστον μέρος εἰς προσευχὰς ἀναλίσκοντας καὶ τὰ γόνατα κάμπτοντας σὺν πολλῶ τῷ φόβῳ τῇ δεήσει προσέχοντας, μακαρίζοντας ἑαυτοὺς ἐπὶ τῇ τοῦ Θεοῦ λατρείᾳ» (Migne ΕΠ 50,779-780). «Κἂν ἐν βαλανείῳ ἦς, εὐχου, κἂν ἐν ὁδῷ, κἂν ἐπὶ κλίνης· ὅπου ἐάν ἦς, εὐχου» (Αὐτόθι 52,458).

54. Ψαλμ. 103,1,24α. Πρβλ. Σοφ. Σειρ. 43,1 ἐξ.

55. Πρβλ. Ἰ. Χρυσόστομον: «Πτερὸν γὰρ ἐστὶ τῆς εὐχῆς ἡ ἐλεημοσύνη· ἐάν οὖν μὴ ποιήσης πτερὸν τῇ εὐχῇ, οὐ πέταται· ὅταν δὲ πτερωθῇ ἡ ψυχὴ σου, ἵπταται εἰς τὸν οὐρανόν» (Migne ΕΠ 48,1060). «... ὅτε τῇ προσευχῇ καὶ τῇ νηστείᾳ καὶ ἡ ἐλεημοσύνη συμπάρεστι, τότε πλούσιος κατὰ Θεὸν ὁ τῆς εὐσεβείας ἐργάτης εὐρίσκεται» (Αὐτόθι 60,717).

56. Προσεφέροντο εἰς τὸ Θεῖον ἄφθονα ὑλικά ἀγαθὰ, ἔναιμα (ζῶα καὶ ἄνθρωποι) καὶ ἀνάμα (προϊόντα τῆς γῆς), ἐπιστευέτο δέ, ὅτι τὸ Θεῖον οὐ μόνον εὐχαριστεῖται ἐκ τῶν προσφερομένων ὑλικῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένον, ἀπαξ ἔλαβε, νὰ ἀντιδῶσῃ εἰς τὸν θυσιάζοντα τὸ διὰ τῆς θυσίας ἐπιδικώμενον. Πρβλ. Ὁ μ ῆ ρ ο υ, Ἰλ. Α 39-42. Ἐπιστευέτο, ὅτι ἡ θυσία ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ἐκβιάσῃ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἰσπόσον πρὸς τὴν ὑλικὴν δόσιν ἀντιδοσῆν. Τὸ διέπον αὐτὴν ἀξίωμα ἦτο: do ut des.

57. Ἦσ. 1,11 ἐξ. 66,2,3. Ἱερ. 7,21,22. 14,12. Ὡσηὲ 6,6. 9,4. Μιχ. 6. 6-8. Ψαλμ. 49,7 ἐξ.- 50 [51], 18,19. Παροιμ. 15,8. 21,3,27. Πρβλ. ἡδὴ 1 Βασ. 15,9-22. Πρβλ. καὶ Ματθ. 9,13. 12,7.

58. Ἰω. 4,24. Πρβλ. Ματθ. 5,23,24. Μάρκ. 13,3.

59. Πραξ. 17,25. Ἡ ἀντίδοσις τῆς πνευματικῆς δόσεως, τῆς προσευχῆς, δὲν νοεῖται πλέον οὔτε ἀξιοῦται παρὰ τοῦ Θεοῦ ὡς ὑποχρεωτικὴ, ἀλλ' ἐπαφίεται εἰς Αὐτὸ καί, ὡς ἀνάγκη παρέχεται, νοεῖται παρεχομένη κατὰ χάριν. Πρβλ. Bertholet—Eissfeldt—Schmitz—Wiegand—Baumgarten, Opfer, ἐν: Die Religion in Geschichte und Gegenwart² (=RGG²), Bd. IV (Tübingen 1930), σελ. 704—729.—Sacrifice, ἐν: Encyclopaedia of Religion and Ethics² (=ERE²), Vol. XI (Edinburgh 1934), σελ. 1—39.—G. van der Leeuw, Phänomenologie der Religion (Tübingen 1933), σελ. 327—337 (§ 50: Opfer).—H. Lesêtre, Sacrifice, ἐν: F. Vigouroux, Dictionnaire de la Bible², Tome V (Paris 1912), σελ. 1311—1337.—René Dussaud, Le Sacrifice en Israel et chez les Phéniciens (Paris 1914).—A. d. W. Wendel, Das Opfer in der altisraelitischen Religion (Leipzig 1927).

60. Πρβλ. Σοφ. Σειρ. 7,10. Τωβ. 12,8. Πράξ. 10,4,31.

61. 1 Ἰω. 1,4 ἐξ., 9.- 3, 16β ἐξ.

62. Ματθ. 25,40,45. Πρβλ. Παροιμ. 19,17.

63. Ψαλμ. 56,3 ἐξ. Φιλπ. 4,6. Κολ. 4,2. Πρβλ. τὴν μυστικὴν εὐχὴν τῆς ἀναφορᾶς ἐν τῇ λειτουργίᾳ τοῦ ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: «... Ὑπὲρ τούτων ἀπάντων εὐχαριστοῦμέν σοι....., ὑπὲρ πάντων ὧν ἴσμεν καὶ ὧν οὐκ ἴσμεν, τῶν φανερῶν καὶ ἀφανῶν εὐεργεσιῶν, τῶν εἰς ἡμᾶς γεγενημένων».

64. Πρβλ. Ξενοφ., Κύρου Παιδεία 1,6,6: «τοὺς δὲ ἀθέμιτα εὐχομένους ὁμοίως ἐφησθα εἰκὸς εἶναι παρὰ θεῶν ἀτυχεῖν, ὥσπερ καὶ παρ' ἀνθρώπων ἀπρᾶκτεῖν τοὺς παράνομα δεομένους». Ἰακ. 4,3: «αἰτεῖτε καὶ οὐ λαμβάνετε, διότι κακῶς αἰτεῖσθε, ἵνα ἐν ταῖς ἡδοναῖς ὑμῶν δαπανήσητε».

65. Πρβλ. Ξενοφ., Ἴ�πομνημονεύματα 1,3.: «(Ὁ Σωκράτης) εὐχετο πρὸς τοὺς θεοὺς ἀπλῶς ἀγαθὰ δίδοναι». Καὶ ἐν τῇ δ' μυστικῇ προσευχῇ τοῦ Ὁρθρου ἀναγινώσκωμεν «δώρησαι ἡμῖν πάντα τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα». Ἐν τῇ μυστικῇ εὐχῇ τοῦ Γ' ἀντιφώνου τῆς λειτουργίας Ἀγ. Ἰ. Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Μ. Βασιλείου ἀναγινώσκωμεν: «... Αὐτὸς καὶ νῦν τῶν δούλων σου τὰ αἰτήματα πρὸς τὸ συμφέρον πλήρωσον». Ἐν τῇ ἀντιστοίχῃ εὐχῇ τῆς λειτουργίας τοῦ ἁγ. Ἰακώβου τοῦ Ἀδελφοθέου: «ἐκάστω τὸ συμφέρον ἐκπλήρωσον». Πρβλ. καὶ ἐν τῷ Παρακλητικῷ Κανόνι πρὸς τὴν Θεοτόκον τὸ γ' τροπάριον μετὰ τὸ Εὐαγγέλιον: «... μὴ μου παρίδης τὴν δέησιν, τὸ συμφέρον ποίησον». Πρβλ. 1 Κορ. 12,7. «ἐκάστω δὲ δίδεται ἡ φανέρωσις τοῦ Πνεύματος πρὸς τὸ συμφέρον». Πρβλ. καὶ Ἑβρ. 12,10 ἐξ.

66. Ματθ. 6,8. 7,11.

67. Πλάτωνος, Ἀλκιβιάδην δεύτερον V-VI, 142E-143AB. XII, 149C. XIII, 149E, 150C.- Ἰακ. 4,3.